

Дмитро Феркуняк

СПОМИНИ

з життя в Дивізії «Галичина»
і в полоні 1943—1947

ISBN 966-668-038-6

Дмитро Феркуняк

СПОМИНИ
з життя в Дивізії «Галичина»
і в полоні 1943—1947

Івано-Франківськ
Лілея-НВ
2003

Спомини одного з «незнаних вояків» двох світових воєн (офіцера австрійської армії, польової жандармерії, згодом старшини Галицької Армії, сотника Дивізії «Галичина») вартісні детальним описом дат, місцевостей, подій, характеристиками осіб, з якими він співпрацював чи спілкувався. Перед нами ще одна доля, ще одне життя, покладене за Україну.

Автор Дмитро Феркуняк

ВІД УПОРЯДНИКА

Сот. Дмитро Феркуняк написав свої спогади зараз після його звільнення з табору інтернованих у Гаммельбургу, Баварія, Німеччина, 24 липня 1947 року. Його звільнення затягнулося через те, що він зі шпиталю був перенесений до німецького табору старшин СС, й американці, як і німецькі власті, трактували його як німця, що мусив пройти через процес т. зв. «денацифікації», аж врешті свідчення майора Любомира Макарушки і поручника Любомира Ортинського, що Дивізія формально була включена до Української Національної Армії під командуванням генерала Павла Шандрука, його звільнили.

Спомини Д. Феркуняка вартісні тим, що він подає дати і місцевості подій, в яких він брав участь, та характеристику осіб, з якими працював чи спілкувався.

В час писання його споминів ще не було відомо деталей окремих подій, ані не були доступні документи з того часу. А в його споминах було багато емоційних припущень та переборщень. Тому треба було перевірити ті місця споминів і їх відповідно справити або пропустити.

Також додано 4 документи: його запроTOCOLований звіт у Військовій Управі та рапорт до штабу Дивізії (ст. 20), як теж опис різдвяної пачки Військової Управи для вояків Дивізії у 1944 р. (ст. 18) й денний наказ генерала Ф. Фрайтаґа від 19 жовтня 1944 р. (ст. 35).

Про життя сотника Феркуняка відомості скупі. Він народився 22 листопада 1889 року в Косові. У Першу світову війну служив офіцером в австрійській армії, у польовій жандармерії. Згодом вступив до Галицької Армії. Від 1923 до 1942 року він, як пише, «пішов у сам для себе створений екзиль» в Німеччині, у 1943 році зголосився до Дивізії.

Його особистих документів у німецьких архівах військ СС не знайдено.

Помер у таборі переселенців у Міттенвальді, Баварія, 27 липня 1948 року. Йому справлено дуже величавий похорон: труну тягли три пари коней, а в довгому поході на цвинтар брали участь зорганізовано колишні дивізійники та багато таборянів.

Поява цих споминів у великій мірі завдячує Ярославові Гнаткову, який послідовно справляв їх на комп'ютері. Крім цього, він їх переклав англійською мовою, для Михайла Мельника, який написав історію Дивізії п. н. «To Battle».

Роман Колісник

ТВОРЕННЯ СТРІЛЕЦЬКОЇ ДИВІЗІЇ «ГАЛИЧИНА»

Дня 26 квітня 1943 року повідомив мене голова Союзу Комбатантів у Косові Михайло Кіяшук, що я маю поїхати як делегат Косівського повіту до Львова на свято проголошення акту творення Стрілецької Дивізії «Галичина». Я виїжджаю 27 квітня 1943 р. з головою Українського Комітету в Косові п. Наняком до Львова.

Дня 28 квітня 1943 р. в столиці Західної України, місті Львові, в будинку губернаторським у присутності представників німецьких збройних сил і Українського Комітету, поліції, цивільної німецької влади проголошено творення Стрілецької Дивізії «Галичина». Проголошення відбулося досить величаво. Заля прикрашена зеленню та прапорами німецькими й українськими. На підвищенні засів губернатор д-р Вехтер. У передніх рядах засіли генерали війська, поліції, вищі урядовці Губернаторства, члени Українського Комітету з проф. Кубійовичем на чолі та Військова Управа «Галичина» з полковником Бізанцом.

Дванадцять німецьких сурмачів трубить приразливий марш німецької молоді, потім губернатор відчитує указ фюрера А. Гітлера, яким дає свою згоду на створення Дивізії і на включення українців у ряди активної боротьби за лад у новій Європі. По оголошенні цих сухих слів виступає голова Комітету проф. Кубійович, дякує за довір'я до українського народу, якому дозволяється зі зброєю в руках взяти участь проти спільного ворога Москви, а зокрема дякує губернаторові, що затвердив запропонований список досвідчених і відданих справі людей, що ввійшли до складу Військової Управи. По закінченні офіційної частини запрошено делегатів на спільний обід. По обіді відбулося в домівці Українського Комітету зібрання делегатів, де промовляли проф. Кубійович, полк. Бізанц і майор Лянґ. Всі промови зводилися до того, що німці вступили в нову фазу відносин до українців, визнаючи їх рівноправним чинником у боротьбі за новий лад в Європі. На цім зібранні можна було пізнати, що між делеґатами є більшість, яка не вірить у виголошені гарні слова, ставить запити: що є з українськими політичними в'язнями?

Коли полк. Бізанц старався обминати і викручуватися від ясної відповіді, тоді делегат Снятина о. Проць забирає слово і жадає ясної відповіді на запитання: що полк. Бізанц як голова Військової Управи думає зробити щодо звільнення політичних в'язнів узагалі, а Побігущого і товаришів, які знаходяться в гестапівській тюрмі у Львові, зокрема. Питання о. Проця одногосно підтримали делегати так, що полк. Бізанцові довелося нічого іншого зробити, як поїхати до гестапо і вибрати з тюрми Побігущого і товаришів, які одночасно зголосилися до Дивізії.

Під кінець наради чи зібрання голова Військової Управи полк. Бізанц назначує уповноважених Військової Управи на поодинокі повіти. Мене назначено уповноваженим на повіт Косів. По полагодженні ще деяких справ організаційного характеру та одержання печаток та інформацій делегати роз'їхалися на призначені місця для вербункової акції.

ВЕРБУНКОВА АКЦІЯ

Дня 30 квітня 1943 р. я повернувся до Косова. Зараз покликав мене до себе повітовий комісар, т. зв. «Ляндкомісар», і заявив, що пан Винницький вилегітимувався як поручник Австрійської армії і що місце уповноваженого Військової Управи на повіт Косів згідно з його вищим ступенем належить йому. Щоби не входити в спори, я зрікся свого призначення.

Того самого дня створено вербунковий комітет, до складу якого ввійшли: повітовий комісар Вольф, командант жандармерії майстер Пітрі, пан Винницький і директор повітового Союзу в Косові пан Кошак. Початок вербункової праці мав розпочатись 3-го травня 1943 р. Дня 1 травня 1943 р. появились плякати Військової Управи зі закликом вступати в ряди Дивізії, а на доручення окружного старости в Коломиї громадські уряди видали обіжники, якими закликали бувших старшин до 60 років, підстаршин до 42 років, а інших до 32 років життя голоситися до вербункової комісії. Що при тих закликах

і оголошеннях не обійшлося без погроз, як от: хто не зголоситься до Дивізії, то буде примусово відставлений до Німеччини на роботу або до копання окопів чи робітничої організації «Totd». З другого боку, тим, що підуть до Дивізії, обіцяно різні пільги, як от: повне забезпечення їх родин, звільнення від різних чинностей і т. д. Це створювало сприятливе підложжя.

Дня 3 травня 1943 року розпочала свою працю вербункова комісія. Щоб охоронитися від примусової висилки на роботу до Німеччини, означені в оголошеннях річники масово зголошувались до вербункової комісії. Громадські уряди військовим порядком (четвірками) приводили своїх громадян до вербункової комісії. Коли комісія була вже при праці, повітовий комісар подав до відома, що члени «Служби Батьківщині», т. зв. «Baudienst», не можуть бути прийняті до Дивізії. Але вербункова комісія цієї заборони не додержувалася і видавала посвідку зголошення до Дивізії, яка охороняла від висилки до Німеччини й інших чинностей. Таким чином з Косівського повіту добровільно зголосилося коло 3000 людей.

Дня 10 травня 1943 р. вербункова комісія закінчила свою працю, а 11 травня 1943 року окружний староста покликав усіх старшин, без огляду на те, чи вони добровільно зголосилися до вербункової комісії, чи ні, ставитися 11 травня 1943 року перед набірну комісію в Коломиї.

ВІЙСЬКОВА НАБІРНА КОМІСІЯ

Набірна комісія складалася з членів військ СС. На початку своєї праці предсідник комісії Sturmabannführer (майор) заявив, що до Дивізії можуть бути прийняті тільки ті, яких висота є від 165 см вище. Пізніше цю норму знижено до 160 см. Прийняті до Дивізії одержували посвідку, яка звільняла дану особу аж до покликання до чинної служби в Дивізії від висилки до Німеччини на роботу.

Після старшин комісія приступила до побору мужви. Та тут нараз з'явилися дві комісії — одна військова, а друга цивільна. Нездібні

до Дивізії мусили ставати перед цивільну комісію, а та, не оглядаючи їх, багато з них вибирала до роботи в Німеччині. Українська молодь була поставлена перед вибором: Дивізія або робота в Німеччині. Звичайно вибрано Дивізію в надії, що участь в боротьбі проти історичного ворога Москви дасть змогу відновити військову традицію та що Дивізія стане підвалиною мілітарної могутності України.

З доручення повітового уповноваженого Військової Управи п. Винницького перебираю правну охорону новобранців до Дивізії. Цю функцію я виконував аж до покликання мене до чинної служби 17 липня 1943 року.

ПОКЛИКАННЯ ДО ЧИННОЇ СЛУЖБИ І ПРОЩАННЯ У ЛЬВОВІ

Дня 13 липня 1943 р. повідомлено мене телефонічно в Жаб'ю, де я виконував обов'язки секретаря делегатури Українського Комітету, що моє покликання прийшло до Косова і сейчас я маю зголоситися у повітового уповноваженого в Косові. Наступного дня виїхав з посадником Жаб'я, паном Коробутяком, до Косова. Цілий час нашої їзди падав дощ, що промочив нас до кісток. Прибувши до Косова, зголосилися у військового уповноваженого, пана Винницького. Тут застав коло сотні покликаних новобранців до виїзду до Коломиї. Зроблено спільну світлину й на моє прохання дозволено мені від'їхати наступного дня, себто 15 липня 1943 року. На прощання прибули Іван і Михайло зі своїми родинами, Кіяцук Михайло та інші знайомі.

В Коломиї приміщено нас у казармах колишнього полку ім. Дорошенка. Дня 16 липня 1943 року коло 16-ї години від'їхав окремим поїздом транспорт до Львова, де 17 липня стрінули нас представники Українського Комітету і повели на призначені приміщення. Старшин приміщено у військовій домівці по Городецькій вулиці, а стрільців — у казармах.

Дня 18 липня 1943 року, по відправленні польової Служби Божої (8 год., площа при вул. Пелчинській), рушили новобранці під проводом майора Побігущого вулицями Львова на площу перед Оперний театр,

де (10 год.) усталилися провідники Українського Комітету, Військової Управи й німецької влади. Тут виголошено промови українською і німецькою мовами, підкреслюючи, що активна участь в боротьбі проти більшовизму є запорукою визнання державности України державами «Осі» (Німеччина — Італія), буде частиною майбутньої Української армії незалежної Української держави. Звідси (11:30 дефіляда перед будинком давнього Сейму) рушили до церкви св. Юра, взглядно до митрополита Шептицького (12 год.), де я мав нагоду належати до тої десятки делегатів, яких митрополит прийняв і поблагословив на дорогу і сказав: «Опускаєте рідний край в той час, коли Ковпак переїжджає від Бродів аж у Карпати без жодного опору сучасної влади».

Коло 15-ї години 18 липня 1943 року розпочалося вагоновання новобранців на залізничнім двірці Львова. Для старшин приготовано вагони II і III класи, а для стрільців — товарні вагони. Прибувши на двірць, я побачив, що вагони II і III класи заповнені переважно міською молоддю, що вже тоді вважала себе «півгенералами».

Йду вздовж вагонів і шукаю місця для себе. Нараз із одного товарового вагона чую: «Пане Феркуняк, ходіть до нашого вагона». Оглядаюсь і бачу — у дверях стоять посадник Рожнева Селянський, Олесь Гардецький, Стрільчук і ще кілька знайомих з Косівщини. Влажу до вагона між своїх гуцулів. Біля вагона збираються знайомі: пані Гардецька й інші. Пані Гардецька вручає мені образок Ісуса Христа зі словами: «Образець цей нехай хоронить Вас від всякого зла». Ношу його при собі по нинішній день, бо вірю, що він хоронив мене в тяжких боях, в яких довелося мені брати участь. У вагоні знайшовся музика зі скрипкою, і так при звуках музики зачалося військове життя. Коло 19-ї години рушив поїзд з двірця Львова і разом зі сутінком приїхав до Медики.

Двірць у Медиці прикрашений, повіває український прапор, і переповнений людьми. Люди вітають прибулих новобранців. По короткім постої потяг рушає далі. Оклики на прощання лунають з уст усіх зібраних соток на двірці. Поїзд нестримно мчить на захід, до місця призначення. Вночі приїжджаємо до Брна, Морави, де приміщено нас у бараках на Кубергу.

ЧОТИРНАДЦЯТЬ ДНІВ У БРНІ

Вранці заряджено збірку новобранців. На обширній площі уставлено чотирикутник, сотник Ваґнер командує (струнко) та здає звіт командантові запасного куреня: «Пане майоре, голошу приїзд зі Львова 740 рекрутів». Тут бувші старшини довідуються, що вони знову стали рекрутами. Це була перша ознака, що для німців не існують старшинські ступені бувших старшин Австро-Угорської, Російської, Української і Польської армій, але тільки рекрут, що віддзеркалюється в їхнім дальшій поступованні супроти нас. Наступного дня здійснюється мундирування.

Кожний одержує приписаний для рекрута одяг і спорядження в магазині, скидаючи все на плац, і чимскорше відходить до своєї кімнати — в такий самий спосіб, як колись у 1909-му році одягали мене як рекрута в 24-му полку піхоти у Відні.

Приємний спомин перебігає електричним струмом крізь моє тіло. Перед очима, немов фільмова стрічка, пересуваються молоді, повні сили і надії роки двадцятилітнього юнака: військова служба, старшинська школа, світова війна, визвольна боротьба, трикутник смерти, перехід на Чехословаччину, інтернування, довголітня еміґрація, і жаль опановує мене, що по всіх тих переживаннях знову ти піднесений до гідности «рекрута» в Дивізії «Галичина». Раз ти опинився в такій становищі, треба з ним погодитися, щоби переконатися, як далеко сягають межі цієї німецької брутальности чи, як називають, «школи військового ремесла». На 740 новобранців було 500 молодих старшинських аспірантів і 240 старшин різних армій (Австрійської, Української, Польської і більшовицької). З них створено 3 сотні. В 1-шу і 2-гу ввійшла молодь, а 3-тю творили бувші старшини. Ніяких відзнак старшини не одержали. Я з 16-ти старшинами попав до четвертої чоти, в кімнату № 14. Одноголосно вибрано мене старостою кімнати. По впорядкуванні згідно з приписами для рекрутів ідемо спати о годині 22-й. Довго не можу заснути. Новий шлях життя насуває різні думки, яких не можна відогнати. Та втома перемагає. Коли сон був найкращий, над входовими дверима голосник сповіщає

5-ту годину і закликає вставати. Про вилежування та надумування не може бути мови, бо голосник взиває йти по каву і заповідає, що о годині 6-й сотня має стояти готова до вимаршу на вправи.

Зриваюсь, скоренько застелю своє ліжко, бо треба доглянути, щоби кімнату впорядкувати. Деякі товариші-рекрути не можуть зрозуміти, де опинились, вилежують та, по звичаю, докурюють цигарки в ліжку. За те заплатили втратою сніданку (чорна кава і сухий хліб), бо час не стояв, а голосник немилосердно подавав нові накази. О годині 6-й сотня відходить на вправи. Першого дня призначено стрільців-німців для чищення коридору, вмивальні і туалетів. Та вже наступного дня оголошено, що німці не будуть обслуговувати українців і втримувати чистоту в своїх приміщеннях є обов'язком самих українців. Отже, розпочалось дійсне рекрутське життя. Кожна кімната по черзі має хідники, вмивальню і туалети. На вправах німецькі підстаршини не жартують. Вправді не називають нас, як наших молодих друзів, «Blöde Volk» (дурні люди), але вимагають виконувати все згідно з приписами виданих наказів.

По кількох днях вправ, рекрутського життя та військового харчування, що складалось з необираної бараболі та т. зв. «сосу», можна було побачити, як українські старшини-рекрути попускали носи, почались шемрання та зголошування хворими.

Дня 27 липня 1943 року о годині 5-й кімната № 14 вже не спить, але чомусь голосник мовчить. Рекрути неспокійні, одні лежать в ліжках і чекають, другі встають і одягаються, треті гуторять. Година шоста, голосник каже вставати і йти по каву та заповідає, що на годину восьму назначено збірку сотні. При каві нам сказали, що прийшов наказ виїзду з Брна, що нас приділять до відповідного роду зброї і ми поїдемо до старшинських шкіл. І дійсно, на збірці розподілено відповідно: до артилерії, кінноти, піхоти, піонерів, зв'язку, зенітної артилерії, протитанкової зброї і т. д. Приказано готуватись до від'їзду.

Коли ми були готові вже до від'їзду, оголошено, що у перебуваючого в лічниці рекрута Федорука знайдено воші й цілий табір мусить бути відвошивлений і дезінфікований. Від'їзд відложено і видано

наказ: 1) всі сінники випорожнити, солому спалити і наповнити свіжою соломкою; 2) стіни кімнат, коридорів, умивалень і клозетів вибілити вапняним розчином; 3) ліжка, столи, стільці і підлогу вимити; 4) всі рекрути й одяг відвошивити. 28 і 29 липня 1943 року вандруємо з Кубергу в повнім лаштунку до закладу відвошивлення. 30 липня робимо порядок з сінниками і ліжками, а 31 липня білення стін і миття підлоги. Праця була так розділена, що не можна було гаяти час. Пізно вночі роботу скінчено. 1 серпня 1943 року о годині 14-й від'їжджаємо з Брна до Гайделяґру біля Дембіци.

По дорозі довідуємося від німецького підстаршини, який їхав з нами, що ніяких вошей не знайдено. Курінна команда вважала, що наше перебування в таборі на Кубергу можна використати для проведення порядку в таборі, який від року не був вичищений. Про подорож у товарових вагонах по сорок чоловік нема що згадувати. Їзда тривала 24 години, і 2 серпня 1943 року прибули ми до Гайделяґру.

ЧОТИРИ ТИЖНІ В ТАБОРІ ГАЙДЕЛЯґЕР

На залізничнім двірці в Коханівці коло Дембіци видано наказ висідати з вагонів. Скоренько по-рекрутськи висідаємо і під командою німецького підстаршини йдемо до табору. В таборі привітав нас значковий (ад'ютант) коменданта вишкільного куреня і примістили нас у старшинських бараках по двох в одній кімнаті. Кімнати гарні, чисті, ліжка застелені чистими простиралами, на кожні чотири кімнати призначено одного німецького вояка до обслуги. Здавалось, що німці змінили своє ставлення до нас, бувших старшин. Щоби відрізнити нас від рекрутів, дозволено нам носити на правій стороні ковніра від чотаря до сотника по три срібні зірки, від майора до полковника по чотири зірки. Сорок двох приділено до бараку число 2.

Мене знову вибрали на старосту бараку.

3-го серпня ми вистроїлися на подвір'ї. На збірці нас привітав комендант вишкільного куреня майор Бартельт. Він сказав, що наш постій у Гайделяґрі є тільки на чотири тижні. Наше завдання: бути

вранці обсерваторами на вправах рекрутів; по полудні участь у викладах військової теорії. Нас розділено поміж сотнями рекрутів. Наша служба розпочалась наступного дня вранці. Ми мусили вставати о годині 4-й, щоби помитися, поголитися, випити каву та бути при сотнях уже на 5-ту годину, коли рекрути вставали; а далі — на їхніх вправах та інших заняттях упродовж нормального дня.

Не дуже подобалося таке раннє вставання деяким нашим бувшим старшинам. Щоб уникнути своїх обов'язків, уживають різних виправдань, а передусім голосяться хворими. Лекції військової тактики, стратегії та рисування схем не були їм до вподоби. Часто цих так званих хворих можна було бачити під смереками, де вони грали в карти.

Із дев'ятох нас, приписаних до 10-ї сотні, тільки трьох явилось на час. Інші шість прийшли о годині 7-й, коли вже сотня відходила на вправи. Наша присутність у Гайделяґрі та призначення до сотень мали вплив на те, що німецькі підстаршини перестали називати вояків «Blöde Volk» (дурний народ) та «виладовувати» на вправах свої особисті почування; вони почали притримуватися військових приписів. Наша молодь зауважила ці зміни.

Згодом деякі з наших бувших старшин почали ставитися з апатією до виконання своїх обов'язків. Коли нас було повідомлено 20-го серпня, що бувші старшини у вісьмох днях сформуєть окрему сотню з метою теоретичного та практичного навчання, зараз 80 зголосилося хворими.

При кінці нашого побуту в Гайделяґрі створено комісію для верифікації бувших старшин. Комісія складалася з чотирьох бувших старшин: полк. Добрянського, підполковника Барвінського, майора Котила та сотника Уґрина-Безґрішного. Всі бувші старшини мусять явитися зі своїми військовими документами, а в разі браку даних документів привести зі собою двох свідків, котрі могли б потвердити даний ступінь. Комісія проголосила, що 16 осіб не відповідають старшинським вимогам, та внесла рекомендацію про їх звільнення.

Життя в Гайделяґрі не було би вповні описане, якби я не згадав про візити кожної неділі батьків, братів, жінок та приятелів наших

добровольців. Усі вони приносили зі собою повні валізи чи мішки, так що Гайделягер щонеділі прибирав вигляд річного торгу чи відпусту з тою різницею, що тут ніхто нічого не купував чи продавав, або молився. В день таких відвідин можна було побачити підпитих людей та почути про деякі експеси. День присяги для рекрутів був назначений на неділю 29 серпня. Члени Військової Управи та Українського Центрального Комітету будуть присутніми. Щоб не допустити бувших старшин на це свято, Бартельт заприсягнув нас у суботу 28 серпня, дав наказ зірвати спеціальні відзнаки, які ми носили, та відіслав нас до старшинської школи в Лешани біля Праги.

СТАРШИНСЬКА ШКОЛА В ЛЕШАНАХ

30-го серпня о годині 14-й прибули до Прошецніц, повіт Бенешов, у Чехії. Ми поклали свої речі на вантажні машини, а самі пішки відійшли до села Лешан. До села прибули над вечір, де нас розділено по порожніх домах. Наш дім складався з двох кімнат і одної кухні, де дано нас вісьмох. В одній кімнаті примістилися Тит Стефанів, Баранецький і я. В другій кімнаті Качмар, Мирослав Малецький та Богдан Підгайний. В кухні примістився Соболевський та ще один, прізвища якого собі не пригадую. В кімнатах були приготовані ліжка. Помучені нашою дорогою, ми зараз пішли спати. О годині 11-й нас поінформовано, що цей день вільний від занять. Тому що приїхали завчасно, обіду для нас не приготовано та сьогодні вже його не дістанемо. Ми мусили задовільнитися залишками харчів з подорожі.

Ми оглянули село та околицю, де будемо жити наступних два місяці. Село положене над річкою Сазава та окружене пагорбами. В ньому були біля ста домів, гарний шкільний будинок, який складався із чотирьох великих кімнат, готель з просторою залею для розваг та один гарний будинок, збудований у формі замку, при якому був великий ставок, заповнений коропами. За винятком міста Бенешово, цивільне населення було виевакуйоване з цілого повіту Бенешово, котрий був перетворений на полігон Panzer Grenadier Schule.

По дорозі назад до помешкання ми задержалися біля хати, де приміщувалася шкільна команда. Тут на таблиці при вході до будинку ми прочитали програму занять. Наука починається 31-го серпня о годині 6-й ранку. Час на вставання: п'ята година. Наступного дня ми зібралися точно на шосту годину. Після одержання крісів, багнетів та іншого приладдя ми почали свою службу.

Наша програма навчання; теоретично: 1) стратегія, 2) тактика, 3) наука про зброю, 4) організація дивізії, її озброєння, 5) теренознавство, 6) читання мапи, 7) рисування схем, 8) наука у стрілянні, 9) військові карні приписи, 10) приписи санітарні та ветеринарні, 11) розвідка, 12) господарське книговодство; практично: 1) проведення практичних завдань, 2) вживання легкої та важкої зброї: кріс, скоростріл — легкий та тяжкий, гранатомет — легкий та тяжкий, піхотна артилерія — легка та тяжка, 3) ознайомлення із польовою артилерією — легкою та важкою, зенітною артилерією, 4) боротьба з танками, 5) протиповітряна оборона, 6) командування чотами, сотнями та куренями, 7) розвідка, 8) квартирування, 9) копання оборонних гнізд, 10) наступ і відступ.

Одним словом, усього потрохи, що в модерній війні старшина мусить знати. Наука починалась о годині 6-й ранку до 12-ї та продовжувалась від 14-ї до 18-ї увечері; в суботи — зранку до обіду. Після обіду був час на чищення кімнат. Один раз у тижні: нічні вправи від 22-ї години до 1-ї ранку. Три рази в тижні: від 20-ї до 22-ї години військові фільми. Коли ще додати, що кожний курсант мусив прочитати конспекти лекцій, опрацювати певні задачі, то вільного часу не було.

Цей кодекс військового життя скоро провів поділ між учнями, стверджуючи їх старшинську вартість і здібність до старшинського звання. Деякі не були певні себе.

Між нами були старшини різних армій. Деякі не тільки забули військове знання, але кодекс старшинської поведінки та службовий обов'язок. Не диво, що в такому зборі були такі, яких краще між собою не мати. Як тільки прикрутили шрубку, можна було бачити деяких, що неохоче приймали ці обставини. До таких належав полковник Добрянський. Можливо, він зрозумів, що не отримає ступеня полков-

ника, а тільки сотника. Зголосився хворим, бо не хотів унести свою резигнацію із Дивізії; він ніби виправдувався, кажучи, що в Дивізії «Галичина» дуже легко зійти з полковника до чотаря.

Старшинська школа була під командою німецьких старшин. Цей, хто доказав своїм знанням та поведінкою, що є старшиною, дістав належний ступінь. Після чотирьох тижнів нас кваліфіковано на групи командирів куреня, сотень та чіт. Відтепер вишкіл проводився по такій спеціалізації.

Було створено перевірочну комісію, яка складалась з німецьких інструкторів, зв'язкового старшини, ступенем майора, сотника Палієва та Мартинюка. Комісія ствердила, що 77 учасників не мають відповідних кваліфікацій. Їх відіслано в Гайделягер і рекомендовано до звільнення.

Одна чота, яка складалась з 60 молодих вояків, на 22-го жовтня провела тактичні вправи з ґранатометами та піхотною артилерією, вживаючи гостру амуніцію. Вправи пройшли добре, без жодних випадків, що часом траплялися. Мене, старого, теж пірвала молодість, і я взяв активну участь у вправах як зв'язковий командира чоти майора Побігушого.

Зближався час прощання зі школою, і по звичаю треба було підготувати прощальний вечір. З харчового приділу не можна було нічого заощадити, тому кілька людей поїхало до Галичини з дорученням роздобути харчів і напоїв.

30 жовтня 1943 року у прибраній зеленню (смєречиною) виставовій залі зібралися учасники старшинської школи в Лєшанах «Galizische Offiziere». По заняттю місць за столами, обвантаженими харчами і напоями, ввійшли до залі інструктори з генералом на чолі. По короткій привітальній промові комендант школи сотник Енгельманн читає поіменно признані старшинські ступені: 11 учасників, які здібні командувати куренями, — сотники; 53, які здібні командувати сотнями, — поручники; 29, які здібні командувати чотами, — хорунжі, 8 — старші десятники. О годині 2-й генерал устав і заявив, що о годині 10-й бажає нас бачити зібраними перед школою з нашитими

відзнаками. О 10-й годині відбувся перегляд, і ми від'їхали до Гайделяґру.

Старшинська школа в Лешанах видала під редакцією сотника Угриня-Безґрішного одноднівку «Лешанська Академія».

1 листопада 1943 року, в день проголошення державної незалежності ЗУНР, приїжджаємо до Гайделяґру.

У Гайделяґрі ми зауважили, що позиції командирів уже були зайняті німецькими старшинами. Ми довідалися, що на командира Дивізії призначено оберфюрера Фрайтаґа.

Слово «українець» німці обминали у писаній чи усній мові, включно з печатками Дивізії — вживалося «Галицька Дивізія». Вояк був «галичанин», не «українець». Німці зорганізували сітку донощиків, в яку завербували й українських вояків, обіцяючи їм підстаршинські ступені, легшу службу та інші привілеї. Українських старшин, які повернулись зі школи, німці взяли під особливу «опіку», трактуючи їх як «неблагонадійний елемент». Це видно було з німецької поведінки супроти українських старшин.

КОМАНДНИЙ СКЛАД ДИВІЗІЇ

Командиром Дивізії був генерал-майор Шімана Вальтер від 30.07.43 до 19.10.43, (німець); від 09.11.43 до кінця війни — генерал-майор Фрайтаґ Фріц (німець). Його ад'ютанти були: майор Георгі та сотник Фіндер (німці).

Відділ Іа — тактичні завдання, воєнні дії, персональні справи старшин; шефом цього відділу був майор Гайке Вольф Дітріх. Його ад'ютант — поручник Міхель (німці).

Відділ Іб — постачання амуніції, зброї, спорудження, транспорту — сотник Шааф Герберт і ще два старшини (німці).

Відділ Іц — контррозвідка, переслуховування полонених, політична контроля, цензура листів — поручник Нусбах Гюнтер до 01.08.44, а опісля сотник Нірманн Фріц, поручник Шенкер (німці), сотник Феркуняк Дмитро (українець).

Відділ Іа/б — картотека старшин, підстаршин і стрільців; сотник Штрайтгорст (німець), сотник Паліїв Дмитро (українець).

Відділ ІІІ — польовий суд для політичних і кримінальних справ вояків — майор Ціглер, сотник Германн Гернардт (німці), поручник Стадник (українець).

Відділ ІVа — обмундирування, харчі — майор Зульцбах Отто, ад'ютант поручник Маер (німці).

Відділ ІVб — санітарний; майор д-р Шпехт Макс (німець).

Відділ ІVц — ветеринарний; майор д-р Копп Оскар (німець).

Відділ V — автомашини і механічні сотні; майор Бегрендт (німець).

Відділ VI — духовна опіка; майор Цоглявер Карль-Роберт і хорунжий Ленгардт Фрідріх (німці), сотник Угрин-Безгрішний Микола, отець д-р Нагаєвський Ізидор, та пізніше дійшли сотник д-р Макарушка Любомир та отець Левенець Михайло (українці).

Вищеназвані українські старшини були призначені німцями до дивізійного штабу надпляново. Це значить, що українські старшини в штабі Дивізії були на другорядних позиціях. Їхні можливості були обмежені. Вони не мали впливу на вирішування справ, їх зведено до попихачів.

Така сама ситуація практикувалася по полках. Під час формування полків командиром 29-го полку був майор Побігуций Евген. Сотник Барвінський став командиром 30-го полку. Сотник Котиль — командиром 31-го полку.

Як полки оформилися, комадир дивізії Фрайтаґ Фріц назначив нових командирів полків та самостійних куренів (німців). Полковник Дєрн Фріц — комадир 29-го полку, опісля полковник Вільднер Карль. П/полковник Форстройтер Ганс Бото — командир 30-го полку, п/полковник Гермс Павль, згодом полковник Панір Рудольф, — командир 31-го полку. Полковник Баєрсдорф Фрідріх — командир артилерійського полку, п/полковник Маркс Карль — командир запасного полку, майор Кістер Серґе фон — командир дивізіону протиповітряної оборони, майор Ремберґер Йозеф — командир піонерського куреня. Під час формування куреня фюзилерів командиром був майор Сир Сєпп до 05.09.43, опісля був майор Брістот

Карль, згодом підвищений до п/полковника. Полковник Магіль Франц — командир відділу постачання, сотник Вуттіґ Вольфганґ, згодом майор Гайнц Вернер — командири зв'язку, майор Кляйнов — командир польово-запасного куреня.

Крім цього, канцелярійні службовці, від дивізійної команди до батальйонової, були німецькі підстаршини та вояки. Варто додати, що цілий господарський відділ опинився в німецьких руках. Українські старшини, котрі закінчили військову інтендантську школу, були приділені на підрядні місця. Коли Дивізію вислано на фронт під Броди, командирами всіх піхотних полків та самостійних куренів були німці, за винятком 1-го куреня 29-го полку, командиром якого був сотник Бриґідер Михайло, та дивізіону тяжких гармат, командиром якого був майор Палієнко Микола. Командирами сотень були українці.

Українські старшини в дечому самі винні. Не була це зовсім німецька вина, що необсаджено вищих команд українцями. Під час однієї моєї розмови з командиром генералом Фрайтаґом він сказав: «*Wie ich sehe, bei euch, Ukrainer, git's überhaupt keine Einigkeit*» (Як я бачу, між вами, українцями, немає взагалі єдності). Коли німці побачили, що між українцями немає єдності, тоді вони постаралися позбутися старшин-українців за найменшу провину і замінити їх німцями, щоб перебрати повний контроль над українським вояцтвом. Тоді звільнено несправедливо кільканадцять українських старшин Дивізії.

Щоб уявити собі обставини, в яких ми опинилися, потрібно заглянути у глибину характерів німецького персоналу.

Дивізійний командир генерал Фрайтаґ народжений у східній Пруссії. Він був студентом медицини, покинув свої студії та зголосився до пруської поліції, де дійшов до ступеня сотника. У своїй власній філософії вірив, що знання теорії Гітлера з його книги «Майн Кампф» було вповні вистарчальним, щоби належати до провідної еліти викладеної у цьому творі панівної раси. Все, що не було німецьким, було для нього меншовартісним. Поведінка його супроти українців була ворожою, яка виявлялася у його наказах. Старшин він поділив на дві кляси людей: українці — погані старшини, а німці — добрі старшини. Українців-старшин не допускав до старшин-

ських нарад і товариського співжиття. Він був один із тих кровожерних людей, який підписував вирoki смерти, видані дивізійним судом, без жодного вагання. Він допускається зневаги старшинської честі — назначив німецького підстаршину рангою обершарфюрера (старшого десятника) на командира одної сотні 30-го полку, де українських старшин зі ступенем хорунжого поставив чотівими в тій самій сотні.

У своїх промовах понижує національне почуття українців, наприклад, 1-го вересня 1944 року, після битви під Бродами. Дискримінував українців у підвищенні ступенів, у нагороді медалями, у відпустках і т. д. Він, як багато інших німців, ненаситний, хапчивий, заздрісний, часто забував межу між своєю та чужою власністю, особливо на чужих, зайнятих німцями, землях, як Словаччина.

Дивізійний ад'ютант майор Георгі, високовчена інтелігентна людина, попав під вплив свого командира, йшов його слідами. Другий дивізійний ад'ютант майор Фіндер, засекречений, підлесний, іронічний та брехливий. Щоб себе виправдати із своїх помилок, був здібним зіпхати всю вину на найкращого приятеля. Наприклад, виставити посвідку для дружини Побігуцого запропонував сам майорові Побігуцому, а опісля скаржився, що Побігуций йому наказав, щоби виставити цю посвідку на наказ командира.

Відділ Іа, командир майор Вольф Дітріх Гайке, професійний старшина, котрий трактував німців та українців однаково. Для нього боєздатний персонал був номером, на якому плянував свою стратегію. Так само поводився його ад'ютант поручник Міхель.

Відділ Іб, командир сотник Шафф як доставець зброї, амуніції та воєнного обладнання не мав більшого відношення до українців.

Відділ Іц, командир сотник Нірманн Фріц, інтелігентний, знав свою військову професію, все ж таки засекречений та ворожий до українців за їхнє стремління до незалежності.

Поручник Шенкер — провокатор. Сам казав, що родом з Перемишля, а вихований в Румунії. Знав українську і польську мови, вдавав приятеля українців, провокативно старався втягати їх у розмову, щоби згодом робити доноси до командира.

Відділ Іц/А — командир сотник Вінс, гестапівець, приділений на жадання командира Дивізії для поборювання «бандеризму» в Дивізії. Він знав російську та українську мови. Симпатизував з росіянами та поляками. Ненавидів українців, а спеціально галичан. Кровожерний, ненависник, часто забуває межу між своєю і чужою власністю.

Відділ Па/б, сотник Паліїв Дмитро, був персональний референт для українців. (Сотник Штрайтгорст — для німців). У старшинській школі Палієва було вже назначено на ад'ютанта командира Дивізії. Коли генерал Фрайтаґ перебрав команду Дивізії, він привіз зі собою власного ад'ютанта, сотника Георгі. Палієва переніс як зв'язкового старшину й референта для українців у дивізії. Паліїв 20-го або 21-го липня 1944 року пропав безвісти в оточенні під Бродами.

Палієва згадаю тільки як вояка, старшину Галицької Дивізії. Паліїв мав надії політичної кар'єри. Йому можна закидати неприхильне ставлення до політичних противників, протекційність до своїх політичних однодумців і старих знайомих. Де факто Паліїв був душею українства в Дивізії. Він одинокий, котрий мав вплив на командира дивізії, якого прямо тероризував, завжди вмів переконати і змусити до проведення в життя його плянів. Палієву треба завдячити, що коло 600 аспірантів нашої молоді закінчили школу старшин, а коло 2000 закінчили різні спеціальні підстаршинські курси. Правда, в цій справі Паліїв навіть готовий був погодитися на уступки, яких жадав командир, щоби нашу молодь перед старшинською школою вислати на 3—4 місяці в поле бою, як вимагала практика в німецькому війську. Однак майор Палієнко разом зі мною пригадали Палієву, що ми, старші старшини, прийшли до Дивізії з метою заступити нашу молодь, заки вони вишколяться на старшин, і так створити український старшинський корпус. Паліїв добився скасування такої вимоги. Молоді аспіранти пішли в старшинську школу, що врятувало їх від катастрофічної битви під Бродами.

Німці противилися нашим вимогам, щоби мати наш національний прапор та відзнаки з тризубом. Паліїв зумів побороти німецьку опозицію та одержати апробацію ще до відходу Дивізії під Броди.

Палііву належить за це наша вдячність. Як довго Паліів був у Дивізії, так довго командир не мав відваги зневажати нашу націю, як це він зробив, коли Палієва вже не було між нами. Його відсутність була великою втратою для українців у Дивізії щодо підвищення ступенів, нагород медалями, а що найбільше — щодо вироків доразовими судами, покликаними полками, самостійними куреннями, які під плащиком «справедливості» розстрілювали вояків за найменший проступок. Сотник Паліів високо тримав український прапор у Дивізії.

Відділ III — Суд, головним суддею був майор Ціглер. Він був професійний адвокат, який пробував додержуватися карного кодексу й погоджувати його зі своєю совістю. Був уміркованим та вироку-мілим. До українців, а спеціально до тих з амбіціями української незалежності ставився так, як кожний член німецької нацистської партії — вороже. Він завжди пробував ховати своє справжнє почуття. Його асистент, сотник Германн, був кровожерним садистом, котрий хотів знищити якнайбільше ненімецького елемента.

Відділ IVa, постачання. Командиром був майор Зульцбах. Кожний думав би, що відділ постачання харчів для вояцтва бачить кожного вояка однаково та що це не мало нічого спільного з політикою, бо шлунок кожної людини домагається харчу. В нацистській системі все приходить згори, де кожний мусить виконувати те, що йому завдано, включно з відділом постачання. Їх поведінка була ворожою до кожного, хто не був німцем.

Таку саму поведінку було видно в інших частинах. Працю фізичну виконували українці, адміністраційну — німці. Вищі позиції були в німецьких руках. Деякий товар, який належався українським воякам, Зульцбах роздавав німцям, як от: додаткові приділи цигарок та алкоголю.

Йому підпорядковані старшини, так звані «Verwaltungsoffiziere», були німці. Майже всі вони прийшли із слідчих служб «SD». Все, що могли, висилали своїм родинам.

Після битви під Бродами зорганізовано дивізійний шпиталь в Жіліні у Словаччині. Я собі пригадую один звіт, якого запропонував

д-р Шпехт до дивізійної команди десь у грудні 1944 року про харчову ситуацію для пацієтів у шпиталі. У своїм рапорті, між іншим, він писав, що приділення м'яса, товщу та цукру є таке мінімальне, що для выздоровлення пацієнтів зовсім невиспачальне.

У той час відділ Іц зголосив, що старшина Ленц з харчового відділу вислав пачку додому для своєї жінки, та до неї написав «Mit Zucker heutzutage ist schwer. Trotz aber schike ich Dier 5 kg Zucker, 5 kg Schweinefett, 5 kg Schinkenfleisch, 1 kg Bonnenkaffee und 2000 Cigaretten. Die Schwierigkeit «Post» habe ich mit Cigaretten 1000 beseitigt». (Із цукром сьогодні тяжко. Я тобі висилаю 5 кг цукру, 5 кг смальцю, 5 кг шинки, 1 кг зернят кави та 2000 цигарок. Проблема з поштою: 1000 цигарок мусив забрати назад зі собою). Цей лист був задержаний та переданий до дивізійного командира. Командир сказав: провіянт, який старшина Ленц вислав для жінки, був правно придбаний. Немає заборони його висилати.

Ще було більше таких «правно придбаних» речей, котрі були апробовані нашим дивізійним командиром. Українські старшини-інтенданти після закінчення школи були помічниками німецьких старшин.

Відділ IVб — медичний. Начальником був д-р Шпехт Макс.

Відділ IVц — ветеринарний, начальником був д-р Копп Оскар. Оба доктори поводитися з українцями толерантно, але вірили в свою філософію: те, що німецька шабля здобула, це німецьке.

Відділ V — механічний, його командиром був майор Берндт. Завдання його було навчити українців механічного знання, потрібного в Дивізії.

Українські шофери в чотирьох тижнях навчилися їзди легковими машинами.

На фронті під Бродами тим шоферам було дано керувати 3—5-тонними машинами. Невправлені шофери наробили багато шкоди. Майор Берндт трактував ці випадки як саботаж та вимагав німецьких шоферів. Цим способом замінено українських шоферів німецькими.

Відділ VI, командир цього відділу майор Цоглявер. Завдання цього відділу були: культурно-освітня праця, пропаганда. Цоглявер

народжений в Тиролю, кілька днів перед капітуляцією Німеччини признався, що про Україну, про людей та їх звичаї мало що знав, думав, що це була частина Росії.

Цей відділ мав бути духовним кормом для вояцтва. Відділ, який був у руках особи, яка в рамках нацистської науки дивилася на Україну як на майбутню колонію, вважав, що його завданням було вбивання в українців їхніх національних почувань та перетворювання їх на німецьке знаряддя. В такому дусі виконував Цоглявер свою денну працю. Він був той, хто писав ганебні промови проти українців для командира Дивізії.

Командний персонал полків та незалежних куренів були самі німці. Вони поводитися як монархи, лиш без корони. Що не німецьке, то менше вартісне.

Командир 31-го полку (після боїв під Бродами), полковник Панір, поведився нетолерантно супроти тих, яких він не любив. Командир 29-го полку, Дєрн, одного разу в старшинському касині в присутності командира дивізії сказав голосно, щоби всі почули: «Я тепер мав нагоду пізнати українців. Вони всі злодії та брехуни».

Ми не повинні забувати про чотирьох українських старшин, яких було приділено до дивізійної команди, та їхню діяльність. Це були: сотник Дмитро Паліїв, д-р Стадник, сотник Угрин-Бєзгрішний і я.

Поручник Стадник як суддя прийшов до Дивізії з надією стати дивізійним суддею. У німців на це вже були власні пляни. Ніхто з українців не сміє стати підпорою Дивізії. Щоби назовні виглядало, що українські старшини є нарівні з німецькими, тоді, для проформи, командир дивізії назначив Стадника до дивізійного суду не як суддю, а як старшого писаря, який не мав найменшого впливу в рішеннях судових справ. Д-р Стадник терпів цю функцію до половини лютого 1944 року, коли його звільнено з Дивізії.

Сотник Угрин-Бєзгрішний був приділений до Відділу VI — опіка та пропаганда. Як досвідчений педагог почав свою працю на культурно-освітньому полі. Зорганізував хор, вечірні курси та виклади для поглиблення світогляду. Старався про прискішення одержання

допомоги для родин вояків. Робив заходи привезти театральну трупу зі Львова.

Праця Угриня-Безгрішного була не до вподоби його командирові, ані командирові Дивізії. Вік Угриня-Безгрішного вжили за виправдання його звільнення. Днем 01.03.44 віддано його до диспозиції Військової Управи.

За згодою Головної Команди в Берліні в старшинській школі мене було запропоновано на командира польової жандармерії. Після мого повороту зі школи до дивізії мені дано 14-денну відпустку та повідомлено, що з Головної Команди немає ще жодних інструкцій щодо польової жандармерії. Під час моєї відсутності хорунжий Драпатц був назначений командиром Дивізії на командира польової жандармерії, а мене перенесено до Відділу Іц. Я запитав майора Бартельта, чому мене знято з командира польової жандармерії? Його відповідь була: тільки німецький старшина може бути командиром польової жандармерії. Я вніс свою резигнацію з Дивізії, та Паліїв моєї резигнації до командира не передав. Він сказав мені, що присутність українського старшини в даному відділі є необхідною для нас, та просив мене залишитися. Я відтягнув свою резигнацію та згодився залишитися у цьому відділі.

Відділ Іц ще не був цілком діяльний. Паліїв ужив цю нагоду вислати мене з транспортом новобранців до міста Гамму, щоби вишколити їх в обслузі та стрілянні тяжкої артилерії. Це був, мабуть, перший раз, що Вермахт вишколював вояків формації СС.

Я повернувся у Нойгаммер. До моїх обов'язків входили внутрішня та зовнішня розвідки.

Зовнішня — ствердження бойової спроможности противника. Внутрішня — боротьба з усім тим, що могло б послабити бойову спроможність Дивізії. Це було поле дуже широке. Тут збігалися всі нитки явного та секретного життя у Дивізії. Якщо б цей відділ був у руках українських, то не одну рану, не один біль, що терпіли наші хлопці та їхні родини, можна було би скоро погоїти. На жаль, провідники цього відділу були німці з гестапо. Їхня метода: нищити все, що не було німецьке.

В додатку до цих обов'язків було мені дано цензуру листів та дезертирство. Коли я почав свою працю 14-го грудня 1943 року, число дезертирів було 184. Стан невеселий. Не дивлячись на те, я попросив Палієва, щоб він запропонував командирові дати дозвіл на відпустку на Різдвяні свята для 1000 вояків.

Головною причиною дезертирства — це тяжке становище родин, якими ніхто не опікувався. Є випадки, що їх зневажають та брутально викидають з урядів, де вони впоминаються належної їм допомоги. Згадав Палієву, що я чув від ад'ютанта майора Георгі, що командир згідний дати відпустку для 800 вояків на Різдво, якщо би хтось заручився за їх поворот. Знаючи людей переважно із звітів та цензури їхніх листів, кажу: я можу заручити, але якась частина повернеться аж по Йордані. Якщо командир не згодиться на мою пропозицію, тоді дехто поїде без жодного дозволу, половина з них не поверне, знаючи, яка кара їх чекатиме.

Після нашої розмови Паліїв пішов до канцелярії командира. Після кількох хвилин мене покликано. Там були майор Цоглявер і сотник Паліїв. Я повторив те, що сказав Палієву, та додав, що я певний, що до 22-го січня 90—95% повернеться до Дивізії. Командир погодився з моєю заявою і додав: побачу, як добре знаєте своїх людей. На 3 січня 1944 року 800 вояків виїхало у 8-денну відпустку.

ПЕРШІ РІЗДВЯНІ СВЯТА В ДИВІЗІЇ

Перші Різдвяні свята в Дивізії відсвятковано дуже врочисто. Ми взяли участь у Богослужбі, опісля учащали на представлення Львівського театру та капелі бандуристів, яких нам прислала Військова Управа. Кожний член Дивізії, українець чи німець, одержав різдвяний дарунок-пачку від жіночого відділу Військової Управи.

Пачка була вагою 2 кг. Вміст пачки: 1 кг цукру або маслomedу, 1 кг товщу, 1 кг сухого солодкого печива, 20 дкг сухих овочів або 1 кг яблук, 50 шт. цигарок, як можливо 2 дкг горіхів, пасти до черевиків,

порошок до зубів, 10 м ниток (домашні), шнурівки, олівець. Зверху галузочка смерічки як символ різдвяної ялинки. Військова Управа додавала друковані святочні побажання, календарець-нотес та 10 польових листівок. На святочній картці були підписи: сотник О. Навроцький, полк. А. Бізанц, Неоніла Терлецька за голову жіночої комісії. («До українського громадянства від Військової Управи і Голови Жіночої Комісії при ВУ, Львів, листопад 1943. Архів Братства»).

На Святвечір українськими традиційними стравами обслужено всіх присутніх. Ми, старшини, сиділи з вояцтвом при столах, немов одна родина. Після вечері німецькі старшини запросили д-ра Стадника, Угриня-Безгрішного та мене продовжувати свято при музиці дивізійної оркестри.

Відомо, що при алкоголю розв'язуються язики. Німецькі старшини майор Клейнов, сотник Фіндер й інші думали, що при горілці, може, почують щось такого, якого не говориться натверезо. Ми знали їхню інтенцію.

На політичні питання жодної відповіді від нас не дістали. Кляйнов почав на тему Дивізії «Галичина». — «Я чув, — каже Кляйнов, — багато не любить назви «Галіціше Дівізіон». Хочуть: «Українська Дивізія». Це неможливо та неправильно. Українці живуть на схід ріки Збруча, а в Дивізії більшість є галичани». — Д-р Стадник пробував мене здержати від цих дискусій, але моя терпеливість докотилася до краю. Кажу до Кляйнова: «Мені прикро, пане, що Ви так мало знаєте про Україну та її людей. Згідно з Вашим поглядом я не повинен Вас називати німцем, а іменем Вашої провінції, з якої походите. Наприклад, «брандербургер», «саксоніян», «баваріян»... Всі ці провінції, злучені разом, зветься Німеччиною. Це дає вам право звати себе німцями. Як це так, то які перепони є, щоб злучити всі українські провінції в одну державу, яка зветься Україна, а люди українцями? Я прошу вас не кликати нас більше галичанами, яке суґерує, що ви, панове, бажаєте йти дорогами наших ворогів — росіян та поляків: діли і пануй. Відколи ми вже почали таку дискусію, я прошу вас зрозуміти, що лев і три корони, які ви дали нашій Дивізії, не є нашим гербом. Золотий

лев із трьома коронами був окупаційним гербом Марії Тереси, цїсаревї Австрії. Наш герб є тризуб».

Наш господар, майор Бургард, зауважив, що наша дискусія веде до серйозної конфронтації, і повернув нашу увагу на інші справи.

Наступного дня прийшов до моєї кімнати сотник Паліїв та питає: «Що за дискусії ти мав з німцями вчора ввечері? Твої дискусії зголошено до дивізійного командира в присутності дивізійного судді».

Паліїв сказав командирові, що мої зауваги були правильні. Люди не бажають себе називати «галичанами». Паліїв каже: «Німці бажають продовжувати цю дискусію з тобою, якщо ти бажаєш прийти до казино». Я Палієву сказав: «Сьогодні моє Різдво та ще й завтра. Згодом я можу з ними говорити так довго, як вони собі бажають».

Командир Дивізії післав справу на вирішення до Берліну.

Два чи, може, три тижні пізніше командир сказав, що ім'я «галичанин» буде замінене на «українець». Щодо тризуба, сказав, що Військова Управа відстоює герб Львова, мотивуючи, що Галичина — найбільше національно свідомо частина українських земель та що герб Галичини повинен бути символом Дивізії. Коли я запитав отця Лабу та сотника Навроцького, вони заявили, що про таку справу їх ніхто не питався.

МОЯ ПОДОРОЖ ДО СХІДНОЇ ГАЛИЧИНИ

Вояки одержують листи з турбуючими новинами від своїх родин, у яких вони розмальовували розпачливий стан свого життя. Допомога для родин членів Дивізії в руках «фольксдойчерів», в дійсності в руках урядовців-поляків, які ставилися до українців ворожо.

Тому рішився відвідати Батьківщину. Вношу просьбу на поїздку під претекстом виловлювання дезертирів. 14-го січня 1944 року з чотирма польовими жандармами виїжджаю до Коломиї. Під час моєї подорожі я відвідав Коломию, Косів, Снятин, Надвірну, Станиславів, Калущ, Стрий, Дрогобич та Самбір. Дезертирів не знайшов, але впевнився в такому.

Дійсністю є, що родини членів Дивізії допомоги не одержують передусім через те, що не доставляють потрібних посвідок для проведення потрібних формальностей. Вина в тому теж уповноважених Військової Управи, які не завжди виконують своїх обов'язків, не інформують родини про вимоги щодо допомоги. Зголошено випадок, що в Косові викинено жінку з бюро зі словами: «Чи я твого чоловіка посилав до війська?»

Вони не відвідували родини вояка, щоби порадити в критичній ситуації. Речі, що приходили до допомогівих інституцій, як убрання та харчі, розділювали поміж себе, маючи купони на ці товари ще до їх приходу.

Були випадки, що членів родини вояків Дивізії гестапо арештувало, тортурувало, розстрілювало під претекстом членства ОУН.

Український народ переконаний, що німці не прийшли нас визволяти від більшовиків і допомогти відбудувати державу, яку самі визнали в Бересті-Литовську 1918 року, але загарбати нашу землю для себе. Дивізія «Галичина» не принесла зміни ставлення німців до нас. Це було причиною дезертирства.

Ситуація могла би змінитися, якщо гестапо змінило б своє ставлення до українців узагалі та до родин Дивізії зокрема. Якби інституція допомоги була в руках українців, якби ті уповноважені Військової Управи, що не виконують своїх обов'язків, були замінені старшинами Дивізії, які не надаються до чинної служби.

Такий рапорт я переслав командирові Дивізії. Він одну копію післав до губернатора Вехтера, а другу — до Головної Команди в Берліні.

Чи мої старання зробили якесь добро родинам нашого вояцтва, чи ні, я не мав нагоди перевірити. Знаю, що наробило великого шуму. Начальник канцелярії Військової Управи сотник Навроцький був злий за мої сугестії щодо зміни уповноважених, які, на його думку, працюють не тільки для добра Дивізії, але для українського народу. Командир Дивізії висловив своє невдоволення за моє втручання у не свої справи.

РОМАН КРОХМАЛЮК «ЗАГРАВА НА СХОДІ» (с. 218—220)

Добр.-пор. Феркуняк
14 Галицька Стрілецька
Добров. Дивізія
Гайделягер 25.01.44
До
Дивізійного Відділу 1

Справа: Звідомлення про мої досліди відносно дезерції різних членів Дивізії і становище українського народу.

Я переконався, що причини дезерції та відмови повинуватися покликанням до Дивізії треба шукати у підривній пропаганді, яку проводять підпільні організації. Підривна пропаганда поширюється в основному завдяки вашим радикальним протизаходам, якими ви розкладаєте молодь, але також поширює її на решту населення.

Німецькому народові закидається:

1) Що німці прийшли в Україну не визволити нарід від большевизму, щоб разом з українським народом боротися з ворогом, але щоб окупувати Україну й завоювати для себе нові простори — «Лебенсраум».

2) Німці намагаються знищити національну потужність українського народу і для того творять українську СС Дивізію, в якій українська молодь мала б себе обезкровити.

3) Галицька СС Дивізія мала б бути найманою частиною зрадників, які за гроші продали навіть свою національну назву. Членів Галицької СС Дивізії називають не українцями, але галичанами й погано з ними поводяться.

4) В заосмотрюванні родин новобранців кожна мала помилка, якої допускається німецька адміністрація, вважається виявом злої волі. Наприклад, в одному повіті роздано коло 100 купонів (бецугшайнів) на купно черевиків, але в крамниці було всього 20 пар. В окружному

уряді постачання урядовцями є в більшості поляки, які нові приділи товарів роздають у першу чергу поміж своїх родичів і знайомих, у висліді цього товари скоро випродуються й родини добровольців ходять тижнями, а то й місяцями з купонами в кишені, аж поки їхня важність не вигасне. Це все очевидно часто вважається за роботу німців і скоро розноситься поміж народом. Ця пропаганда здобуває собі ґрунт тільки тому, що ви їй не протидієте, помимо того, що вона вдаряє також і по повітових та окружних уповноважених Військової Управи та по Українських Допомогових Комітетах. Не є також тайною і те, що окружні й повітові уповноважені Військової Управи — це або старші люди, які ані тілом, ані духом не в стані виконати наложений на них обов'язок, або це молоді люди, які так переобтяжені своїми власними турботами та підприємствами, що в них не вистачає часу повести відповідну протипропаганду. Завваги населення, які мені довелося почути в багатьох селах під час моєї теперішньої службової поїздки, вповні мене переконали, що згадані уповноважені ще й досі не постаралися на призначених їм теренах пояснити, як в дійсності справа виглядає. Допомогові Комітети також зробили в цій справі дуже мало.

На мою думку, для підсилення протипропаганди треба було б вислати старшин-добровольців з Дивізії, заосмотривши їх відповідними матеріялами, щоб вони зайнялися вияснювальною роботою. Ці думки я вже висловлював перед відповідальними чинниками Служби Безпеки (Sicherheitsdienst) і жандармерії, як також і перед повітовими й окружними уповноваженими Військової Управи, і всі вони погоджувалися зі мною.

Так само штурмбаннфюрер СБ командир у Дрогобичі сказав мені, що пропаганда проти Дивізії скріплюється. Добровольців Дивізії називають «кулі», підкреслюючи, що все командування Дивізії знаходиться в руках німецьких старшин. Я запитав командира Служби Безпеки в Дрогобичі, як він задивляється на те, коли б я запропонував командирові Дивізії, щоб усі повітові та окружні уповноважені В. У. були заміщені старшинами Дивізії, які вже перейшли через свій старшинський вишкіл. Командир Служби Безпеки схвалив мою

пропозицію, вважаючи її правильною, і сказав, що від людини з військовою освітою і дисципліною можна більше вимагати, ніж від нездисциплінованих цивільних осіб.

(переклад з німецької)

Феркуняк, добр. СС поручник

ПЕРЕНЕСЕННЯ ДИВІЗІЇ ДО НОЙГАММЕРУ

Дезертирство прибирало щораз більшу міру. Вояки забирали зі собою зброю та спорядження. Для формування Дивізії командир добивався перенесення до Нойгаммеру.

Коли Дивізію перенесено в Нойгаммер, створено контррозвідку Іц/А на чолі зі сотником Вінсом, якого призначило гестапо з Берліну на прохання командира Дивізії. До завдань цього відділу належали: боротьба з дезертирством, цензура листів та боротьба з ОУН у Дивізії, на що він присвячував найбільше уваги. До перевірювання пошти втягнуто родженця Коломиї, що в цивільному житті працював інженером. Щоби відзискати старшинський ступінь поручника бувшої Австрійської армії, старався своє вороже наставлення до ОУН заманіфестувати на кожному кроці. Вишукував що-небудь, що могло б кинути яку-будь тінь проти ОУН, та зараз зголошував для службового вжитку.

Нищити його звіти чи протиставитися їм — було небезпечно. Треба було взяти інший підхід. Ще зі старшинської школи я знав, що поручник Качмар, котрий був ад'ютантом 30-го полку, та сотенні командири поручники Малецький і Підгайний є одностайними ОУН. Я поінформував їх про створення нового відділу Іц/А, просив їх розповсюдити пересторогу, щоби ніхто не попав у пастку за свої почування, написані в їхніх листах. Нехай вони держать свій політичний погляд для себе. Вислід закінчився добрим результатом.

Недовго після тої розмови приніс до мене звіт та жаліється, що від якогось часу зміст листів змінився. Запропонував мені листа, в якому вояк вихвалює фюрера за його зусилля будови нової Європи.

Я сказав йому цей лист перекласти німецькою мовою та з оригінальним листом передати командирові Дивізії. Автора цього листа покликав командир Дивізії й вручив йому годинник. Були також інші висліди через неухагу в писанні. Деякі автори своїх листів опинилися за ґратами, а їхні родини переслідувано.

МОЯ ПОДОРОЖ У СЛОВАЧЧИНУ, МАДЯРЩИНУ ТА ПОКУТТЯ

На початку травня 1944 року прийшла до Дивізії вістка про звівства, яких допускалася мадярська армія над українським населенням на Покутті. Я пішов до Палієва. Він дуже уважно слухав моє зголошення, тоді сказав: «Дмитре, ти мусиш поїхати туди та перевірити все в деталях. Як оправдати твою подорож перед командиром, це вже інша справа. Сказати, що ти їдеш перевірити знуцання Мадярської армії над українським населенням, нічого з цього не вийде. Ця зона в мадярських руках, а вони є союзниками німців. Поміч Мадярської армії конечно потрібна, та німці не згодяться на такий поступок. Ми мусимо знайти інший спосіб, щоби там дістатися».

Вийшовши від Палієва, завернув у смерековий лісок, який розділяв команду Дивізії від 29-го полку, сів на пень і потонув у глибоких думках. Перед моїми очима пробігають картини моїх любих Карпат, у вухах звучить шум Черемоша, дзвенить звук сопілки, що змішуються зі стогоном катованих мадярами славних орлів Черногори — гуцулів колись вільних Карпат.

У такім стані думок застав мене сотенний 1-ї сотні 29-го полку Вербицький. Я розказав йому про ці турбуючі новини та згадав про задум своєї подорожі. Вербицький мені сказав, що в його сотні підстаршина Паладаш, родом з Хусту, одержав листа від свого брата. Брат йому пише, що там наїхало багато втікачів з Коломийщини й знаходяться в тяжких обставинах. Багато тамошньої молоді хотіло б радше служити в Українській Дивізії, як у мадярських полках.

Ця новина впала мені, як з неба. Я попросив Вербицького покликати підстаршину Паладаша до себе. Паладаш потвердив ці вістки й вручив мені свого листа, я зараз пішов до Палієва розказати про ці вісті. Паліїв покликав Паладаша до себе, а наступного дня мені повідомив, щоби я збирався в дорогу. 10-го травня 1944 року я одержав наказ на поїздку. Паліїв мені сказав: «Твоя дорога відкрита до Ясіння (K'gesm'se). Як дістанешся в зону Мадярської армії в Галичину — це вже твоя справа. Старайся довідатися про все в повних деталях. Маєш бути назад 26-го травня в Нойгаммері та зголоситися в генерала. Ось наказ генерала:

1. Перевірити, скільки родин членів Дивізії та в яких умовах вони живуть у Словаччині та Мадярщині.

2. Зробити всі заходи з локальною владою щодо забезпечення життєвих потреб цих родин на місцях постою або переселення їх у ще не зайняту ворогом територію Галичини.

11-го травня я вирушив у дорогу із Нойгаммеру з підстаршиною Паладашем як моїм перекладачем мадярської мови до Кракова. Там я одержав перепустки до Тарнова та Мушини, на Словаччину. По дорозі я відвідав Криницю й тут перебуваючу українську колонію, де зустрів Волинця, пані Гардецьку та інших. Я тут теж зустрів перекинчика з Кут, Холевчука, з відзнаками СА. Він там проживав зі своєю жінкою. Обое вони стали фольсдойчерами та жили за рахунок нової Європи.

14-го травня я прибув до Пряшева в Словаччині. В порозумінні з німецьким консулом стверджено, що українців у Словаччині немає. Вони повернулися назад до Галичини через вороже ставлення до них словаків. Я зауважив, що консул нерадо хотів мене бачити в Словаччині. Доля українських утікачів для нього була зовсім чужа. Він пробував якнайшвидше позбутися мене зі Словаччини.

Наступного дня ми виїхали до Кошиць, а звідти до Ужгорода. Місцева влада в Ужгороді повелася з нами дуже чемно, дала нам усі інформації про наших втікачів та місця їхнього постою. Ті, що хотіли лишитися тут, залишились та себе влаштували.

В околиці Мункача живе три родини, які мають зі собою своїх коней та худобу. Вони живуть на господарствах за їхнім договором з господарями. Таким, що не хотіли тут лишатися, було дозволено виїхати на Словаччину чи повернутися в Галичину. Я відвідав ці родини та сам переконався, що мадяри говорили нам правду.

Коли ми прибули до Берегова, я дав Паладашеві відпустку на відвідини його родини, а сам поїхав далі до Марморош-Сегута. Від локальної німецької команди довідався, що в той час загинуло 150 людей в сніговій лявині на Чорногорі (Türkel). Цей нещасний випадок я використав для дальшої подорожі в Галичину, а саме спеціально в зону, окуповану Мадярською 6-ю армією.

Постановив поїхати на Чорногору довідатися, чи хтось із родин членів Дивізії там не загинув. Я попросив помочі в коменданта міста. Комендант прихильно поставився до моєї просьби, дав перекладача і скерував мене до полкової команди мадярської жандармерії, яка дала для мене авто та одного старшину, з яким я поїхав до села Богдан, а звідти на конях ми поїхали на Чорногору.

Нічого тут не можна було ствердити, бо відділ мадярських вояків збирав і закопував трупи. Командир цього відділу поінформував мене, що загинбі — це мадярська погранична сторожа зі своїми родинами, двоє українців — д-р Коцюбинський з дружиною. Я поїхав до Ясіння, а звідти до Ворохти, де зголосився у відділі розвідки 6-ї мадярської армії і заявив: «Щоби виконати свої завдання, потребую відвідати зону між Жаб'єм та Косовом, у якій згідно з інформаціями проживає багато родин членів нашої Дивізії». Командир відділу написав листа мадярською мовою до штабу мадярської 27-ї дивізії, командна квартира якої знаходилася в Жаб'ю. Він показав мені на мапі, де пробігає фронтова лінія: мадярська — поміж містом Косовом та селом Городів, советська — поміж Старим Косовом та селом Рожнів. Саме місто Косів знаходиться між бойовими лініями у так званому «німандслянд», як кажуть німці.

Цього самого дня я поїхав до Жаб'я, де зустрів М. Буцка з Кутів. Він мені сказав, що в самім Жаб'ю живе від 400—500 утікачів. У Ясенів Горішньому, Соколівці та Жаб'ю є 4000—5000 утікачів

з Косова, Кутів, Пістиня і Снятинського повіту. Втікачі терплять голод. Гірське населення, що цілий час німецької окупації само голодувало, не могло дати помочі втікачам. (Гринява була відтята партизанами Ковпака). Між утікачами є 300—400 членів родин дивізійних вояків.

У Мадярській армії служить багато польських старшин, які перейшли кордон 1939 року під час німецької інвазії на Польщу та вступили в Мадярську армію. Їхнє вороже ставлення до українців відоме. Спалено українську старовинну церкву в Жаб'ю Слупейка, Народний дім, шпиталь та кілька домів за це, що ніби українські партизани спалили польський костюл у Жаб'ю.

Крадежі, грабунки, розстріли місцевого населення були денним порядком для Мадярської армії. В лісі розстрілювано без жодного попередження тих, що йшли до своєї худоби чи на свій ґрунт. Таке саме діялося в Яворові, Соколівці, Космачі, Рунгурах. У шістьох тижнях мадяри вбили 3000—4000 місцевого населення, серед них працівників з культурних та кооперативних установ Гуцульщини.

Мадярська 6-та армія начислювала 28 000 людей та 22 000 коней. Коні випасали всі луки так, що місцеве населення не мало чим прокормити своєї корови-годувальниці, бо, як відомо, в гірського населення молоко є його харчем.

Хоч мадяри казали, що нічого не рекуірують, ягнята, телята та худоба зазнали безжалісного знищення. Коли я побачив цей образ, засумнівався, чи зможу тут щось зарадити, але треба було використати важливу нагоду. Я пішов до дивізійної команди, яка знаходилася в рільничій школі. Звідси мене скеровано до відділу Ід, який знаходився в домі Коробутяка, посадника Жаб'юго. (Сам Коробутяк за часів мадярської окупації жив у селі Красноїла). Жінка посадника мене гостинно прийняла в своїм помешканні. Мадяри зауважили, що я не чужий у цій околиці. Комендант відділу, майор генерального штабу, прийняв мене ввічливо та пообіцяв допомогти. Я довідався, що команда дивізії вирішила в зайнятих мадярами громадах призначити посадників і запрягнути їх на вірність своїй

державі. Я майора запитав, чи Мадярська армія анексувала зайняту нею смугу Галичини? Майор відповів, що ні, але присяга війтів на вірність Мадярщині не протриває законним приписам.

Наступного дня, 20-го травня 1944 року, я поїхав до Соколівки з одним мадярським старшиною. Тут я довідався ще більше про мадярські злочини. В перших днях свого приходу мадяри поводитися, мов справжні гуни. Розстріли національно свідомих, переважно культурних і кооперативних працівників. У селі Город, у млині Шведюка (Савкуна), постріляли, де застали, 16 людей, що прийшли молоти своє збіжжя, спалили млин разом зі жертвами. Із Косова та околиць мадяри забрали інтелігенцію і робітників, загнали до шкільного будинку в Соколівці, який міг помістити не більше 100 людей, спакували 500, мов оселедців, і під строгою охороною вживали їх до примусових робіт для обслуговування своєї армії. В концентраційнім таборі я зустрів д-ра Стефурака, суддю Косівського суду Библюка, урядника громадської управи Боечка М., урядовців Українського Банку, Допомогового Комітету, Лісової Управи та багато робітників у жалюгідному стані. Вони харчувалися тільки тим, що жіночий комітет на чолі з панею Стефурак одержував, а радше вижебрував в ограбованого мадярами місцевого населення. По дорозі до команди полку, якій підлягав цей табір, стрінув я отця Дрогомирецького з Яворова, що приїхав до Соколівки в організаційній справі самоврядування. З ним удався до команди полку і вимагав вияснення: за що люди придержані, чому не одержують прохарчування?

Командир заявив, що придержання наступило у підозрі належності до партизан, додаючи, що в цій околиці партизани Ковпака переодягаються в одяг місцевого населення, і годі визнатися, хто партизан, а хто мирний житель, тому ми мусимо бути обережні. Харчі можуть одержати тільки тоді, коли згодяться признати себе полоненими, що дасть йому змогу зажадати харчів для них з дивізійного магазину. На такого роду відповіді я зажадав звільнення людей з табору. Моє жадання комендант полку відхилив, мотивуючи тим, що він сам рішати не може. Тоді я зажадав звільнення тих, яких я особисто знаю, що ніколи з партизанами Ковпака нічого спільного

не могли мати. Відносно признання себе полоненими, я рішуче відкинув як негідне людської честі, щоби людина за кусень хліба признавала над собою неправний арешт.

Розпочалися тоді заходи про звільнення бодай певної частини людей. Удався до табору і попросив, щоби самі таборяни склали список людей для звільнення, бо у розв'язанні табору і звільненні всіх команда відмовила. Цю справу вирішить команда Дивізії чи армії.

На запропонований список до звільнення 62 людей полкова команда згодилася звільнити 29. Бачачи, що розв'язання цілого табору натрапило на труднощі, погодився на звільнення 29. Поїхав до Жаб'я до зв'язкового німецького старшини при Мадярській Дивізії і попросив підтримки мого жадання розв'язати концентраційний табір у Соколівці. І дійсно, кілька днів пізніше цей табір розв'язано і людей звільнено.

Дня 23 травня 1944 р. я від'їхав з Жаб'я через Ворохту, Станіславів, Краків до Дивізії в Нойгаммер. Дня 26 травня 1944 р. зголосився у сотника Палієва, а по обговоренні з ним звіту зголосився у командира Дивізії, якому запропонував обширний звіт (6 сторінок машинового друку), в якому з'ясував усе, що бачив і чув під час моєї поїздки.

РОМАН КРОХМАЛЮК «ЗАГРАВА НА СХОДІ» (с. 231—233)

ЗВІТ Поручника ФЕРКУНЯКА
*(який, їдучи з прифронтової смуги — Гуцульщина,
Косів, попав у Криницю).*

Розказує: про втікачів у Словаччині і Мадярщині.

Я приїхав до Пряшева. Тут мало бути до 30 українців у збірній станиці. Капітан війська заявив, що ті українці, що тут знаходилися, були вони з Галичини, куди їх із поворотом відсилається. Внедовзі в Словаччині не буде ні одного українця (втікача).

З Словаччини виїхав я до Ужгорода, а звідсіля до Маргасиготу. Тут довідався, що всі ті, що перейшли (дорогу) через межу з Керес-

межу, зістали відставлені до Галичини. Німецька жандармерія розказала про випадок у Чорногорі, де багато втікачів, утікаючи перед більшовиками, знайшло собі смерть. Головно пішли вони в Туркул, тут коло 160 осіб втратило життя. Німецький капітан хотів їхати до Туркул, то й поручник поїхав там. Тут знайшли 50 осіб замерзлих трупів, у немилосердний спосіб пограбованих. Німці твердять, що це їхні громадяни, отже між ними, виходить, є мало наших. Виходить, що на Мадярщині наших людей нема.

З Кересмежу поїхав до Ворохти. Тут зголосився до мадярської жандармерії, а потім поїхав до Жаб'яого. Від влади довідався, що Косів ніколи не був вільний від більшовиків. З Жаб'яого поїхав до Соколівки. Тут, у Соколівці, в школі було повно наших людей. Є це люди, яких мадяри забрали на закладників або просто арештували. Чому арештували — банда партизан Ковпака, що складається з 700—800 людей, перебралась в гуцульську одежу та ходить по селах і грабує.

Мадярська команда не розрізняє тепер, хто партизан, а хто не партизан, і тому арештує. Арештованих забирає в табір на роботи. За працю дістають дуже нужденне прохарчування і трактовані як поневолені. По розмові поручника з мадярськими властями обіцяли, що табір зліквідують. — З хвилиною, коли більшовики починають евакувати людей із зайнятих теренів, люди втікають на німецьку сторону. Соколівка, Устяріки, Білоберезка переповнені втікачами: люди втікають в тому, в чому стоять — просто голі, босі, в сорочках; трапляється багато трагічних випадків. Харчовий стан жалібний.

Поручник переговорював з командою, але вона нічого не хоче зробити без згоди згори. В крайньому разі хоче забрати втікачів і трактувати їх як полонених. Проти цього протестував поручник. Німецький зв'язковий старшина заявив, що тією справою повинна зайнятись Дивізія. Цивільний комітет тут нічого зробити не може, бо мадяри з ним не числяться. Треба якнайскорше прийти з поміччю нещасним людям, яких тут без даху над головою і без харчів коло трьох тисяч, між ними коло 60 душ добровольців.

Мадяри, вища команда, вдають, що вони приятелі українців, нижчі інстанції немилосердно грабують. Ставлення наших людей до мадярів стримане. Люди завзято мовчать і виконують тільки свої обов'язки. У минулу неділю проголошено мадярський фервальтунг. Війти та солтиси складала присягу на вірність королеві. В тих околицях, які зайняли мадяри, німці не голосяться. Навіть зв'язковий нім. старшина каже, що цього не розуміє, що це має значити, чи ж неже Губернія зрікається тієї землі. — Мадярська проклямація. Короткий зміст: королівська Мадярська армія приходить не як окупант, але щоб битись із спільним ворогом. Мадяри не бажають з тієї землі ні вояків, ні податків не будуть брати, не мають претенсій до цієї землі, а вимагають тільки на час свого побуту лояльного ставлення та виповнювання наложених обов'язків, щоб, як будемо відходити, ми залишилися з українцями в приятних стосунках.

Партизани, ковпаківці. — Ставлення партизан до мадярів. Мадярська команда стверджує, що партизани до них не стріляють. Коли на заввагу поруч. Ф., чому ж у такому разі мадяри при кожній станиці держать табори ніби з партизанами, та виясвив, що це за партизани, то в команді зробили очі та обіцяли перевірити справу. Партизани не стріляють до мадярів показується тому, що ті добре до них ставляться. На відтинках фронту, де б'ються мадяри, большевики наставляють в сторону мадярів голосники та взивають до переходу на їх бік. Бувають випадки, що переходять.

Резюме: Конечно треба нести поміч утікачам. Цивільний комітет не в силі нічого зробити. Зв'язковий майор каже, що це повинна зробити Дивізія, коли ходить про український народ. Він же доходить до внеску, що треба створити із СС-ів таку самооборону. Доконче треба харчів і убрання, бо Гуцульщина сама нічого не має.

Справа набору до СС Дивізії. Ми підемо... але хочемо знати, що діється з тими, що їх уже дали. Ми хочемо, щоб вони, як колись наші УСС, боролись всі разом на наших землях.

Офіційний звіт прийде з Дивізії до Губернатора.

Писав:

(Волинець Степан)

Н-к Військової Канцелярії в Криниці.

ПОКЛИКАННЯ ДО ГУБЕРНАТОРА У ЛЬВОВІ

Дня 8 червня 1944 р. телеграфічно покликано мене до губернатора у Львові. Дня 10 червня 1944 р. зголосився я в губернатора д-ра Вехтера, де застав окружного старосту зі Станиславова д-ра Альбрехта. В моїй присутності губернатор видав старості др-ві Альбрехтові розпорядження поїхати зі мною до Жаб'я й інших мадярами обсаджених громад і перебрати від них самоврядування громад. Дня 15 червня 1944 р. разом із др-ом Альбрехтом, др-ом Яшаном і проф. Гречуком виїхав до Жаб'його, а звідтам до Ясенова Горішнього, Яворова, Космача і Березова Середнього; перебрали від мадярів самоврядування і встановили посадників. Повернувши до Станиславова, д-р Альбрехт заявив посилку харчів до згаданих громад, а головню: до Жаб'його, Ясенова Горішнього, Яворова: 4500 кг бараболі, 1500 кг хлібної муки житньої і 1000 кг цукру; до Космача і Берегова Середнього: 3000 кг бараболі, 1000 кг муки і 1000 кг цукру. Так само і сотник Королюк, уповноважений Військової Управи зі Снятина, що переживав у той час у Жаб'ю, виїхав до Львова до Військової Управи, звідки привіз гроші, з яких виплачено по 500 злотих на родину вояка Дивізії. Дня 22 червня 1944 р. приїхав до Станиславова губернатор Вехтер і зажадав, щоби я поїхав з ним до Жаб'його переконатися, чи мадяри змінили своє ставлення до тамошнього населення. Командир 27-ї мадярської дивізії, стаціонованої в Жаб'ю, заявив, що табір в Соколівці розв'язаний, люди звільнені, членів його дивізії, що мали допуститися злочинів, поставлено під військовий суд і видано суворий наказ щодо відповідної поведінки супроти цивільного населення. Губернатор прийняв цю заяву до відома і не об'їжджав уже громад, тільки повернув до Станиславова. Дня 27 червня 1944 р. одержав я телеграму від командира Дивізії приїхати до Львова і зачекати на сотника Палієва, з яким маю виїхати на фронт до постою Дивізії. Дня 2 липня 1944 р. приїхав до Львова Паліїв, і з ним виїхав я до Олеська, повіт Золочів.

БОЇ ПІД БРОДАМИ

По дорозі Паліїв говорив мені:

— Як тобі відомо, наша Дивізія була призначена на фронт під Коломию з пляном самостійного діяння й очищення Покуття від більшовиків. Я певний, що тут вона мала б успіх і здобула б призначення. В останній хвилині змінено цей наказ, мотивуючи тим, що заходила небезпека сутички з мадярами. Та я, — каже Паліїв, — у це не вірю. Дійсна причина лежить, мабуть, у тому, що німці бояться, щоб дивізія не пішла в ліс до партизан, яких по суті на цім відтинку Карпат немає. Відтинок, в який зараз поміщено дивізію, не віщує нічого доброго. Дивізію приділено до XIII корпусу, який складається з 4-х дивізій Вермахту і п'ятої нашої. Відтинок, що його займає корпус, має форму підкови і трикутника між Бродами і Тернополем. Німці й зараз не хочуть змінити свого ставлення до нас, українців, яке, як тобі відомо, просто вороже. Ми, можливо, пропадемо, але це було конечне, бо інакше німці винищили б більше українського населення, якби ми були відмовилися творити дивізію....

Доїхавши до Юськовичів біля Олеська, я висів, бо мій відділ знаходився в Юськовичах. Наступного дня, 3-го липня 1944 року, пішов я до штабу дивізії, оглянув на мапі становища дивізії, німецьких і ворожих сил на цім відтинку. На мапі у так звану «Siegfried» лінію нашу Дивізію впакували впоперек трикутника в другу лінію оборони як резерву корпусу. Дня 4-го липня 1944 року наказано опустити села і заквартирувати в лісі на схід від Ожидова, в околиці села Баймаки.

Від 4-го до 10-го липня 1944 року ми жили в лісі у шатрах, на 10-те липня — знову переміщення. Оперативна частина штабу Дивізії перенеслася в ліс біля села Підгірці, а господарська — до села Теребежі.

З 14-го на 15-те липня 1944 р. ворожі танкові частини прорвалися в околиці Колтова. Дивізію кинули окремими полками, щоб замкнути прорив.

Полки нашої Дивізії боролися хоробро, відбивали ворожі частини. Коло години 7-ї 19-го липня штаб Дивізії одержує повідомлення, що полки заломилися і знаходяться у відвороті. Метушня, крики і прокльони падають з уст поденервованих німців. Командир Дивізії генерал Фрайтаґ їде до команди корпусу на обговорення становища і там заявив, що складає команду Дивізії, бо українці розбіглися. Шеф відділу бойових операцій у штабі нашої Дивізії майор Гайке кличе мене до себе і видає наказ виїхати на головний гостинець Броди—Красне і всі частини, які будуть переходити, скерувати до Підгорець до нього. При чім заявив, що командир трохи передчасно зложив команду Дивізії, але він не міг командира переконати, бо в його розпорядженні дуже мала резерва.

День 19-го липня 1944 р. був дощовим днем і мрячним, що уможливило пересування наших відділів без перешкод ворожих літаків. Таким чином, цей день можна назвати днем передишки. Зате з 19-го на 20-те липня 1944 р. відзначилися тяжкими боями з наступаючими ворожими силами.

Коло 1-ї години я зустрів недалеко Юськовичів Остапа Чучкевича зі жменькою людей. Підходжу до нього й питаю:

— Чучале, друже, як стоїть справа на фронті?

— Зле, — відповідає Чучкевич. — Ми тримали наші становища так довго, доки можна було. Наші хлопці бились, як леви, наша артилерія з подивугідною хоробрістю своїм вогнем підпомагала наші наступи і закривала наш відворот до тої міри, що обслуга гармат у бою на близьку віддаль відкидала ворожі лави і свої протитанкові гармати тягнула сама. — Але забракло стрілива, і ми мусили відступити.

— Слухай, Чучкевичу, чи ти маєш такі великі втрати вбитими і раненими, що так мало людей лишилося з твоєї сотні?

— Втрати є, але не такі великі. Ми відступали ніччю, і хлопці погубилися. Але за кілька годин будуть вони знову тут, бо я сказав, що відходжу до Юськовичів і тут буду на них чекати.

Під час нашої розмови надійшли зі своїми відділами поручники Козак Володимир і Бойцун Роман. З їхніх уст довідався я те саме,

що чув від Чучкевича і про великі втрати українських старшин.

— Як тобі відомо, — каже поручник Козак, — наші сотні вийшли в поле з одним старшиною, тобто командиром сотні. Як довго старшини були при житті, так довго трималися наші хлопці і добре билися. Коли старшин не стало, втратили відвагу, опанував їх страх і вони почали розсипатися. А ворожі танкові частини посуваються нестримно вперед. Вважаю, що сьогодні в полудневі години ворожі танкові частини будуть на цьому місці, що ми тепер стоїмо, бо нема кому і нема чим їх стримати.

Скеровуючи їх у сторону села Підгірці, кажу, що Фрайтаґ зрікся команди Дивізією і зголосив у корпусній команді, що наша Дивізія не існує, бо українці розбіглися. Тому треба знайти ще сил, потрібних нам для прориву, бо думаю, що жоден з нас не має охоти попасти живим у руки більшовиків, як рівно згинути, не спробувавши щастя прорватись з цього перстенья.

Коло 4-ї години над'їхав командир 1-го куреня 29-го полку сотник Бригідер Михайло, питаючись за штабом Дивізії.

— Штаб дивізії, — відповів я, — знаходиться в лісі, триста метрів на захід від села Підгірці. — Звертаюся до сотника Бригідера:

— Слухай, капітане (я його так завжди титулував), що з твоїм курінем?

— Зле, Дмитре, — відповідає Бригідер, — хлопці наші билися добре, але коли не стало старшин, заломилися і розпорошилися. На моє прохання приділити мені кілька старшин німців, які крутяться при штабі, я не одержав відповіді. Старшини мого куреня вбиті, не знаю тільки, що сталося з Козаком.

— Козак, — відповів я, — переходив уночі зі своїм відділом тут. Я скерував його до Підгорець, з Козаком були також Бойцун і Чучкевич.

— Добре, — каже Бригідер, — ще хоча тих кілька старшин лишилося при житті.

— Слухай, — кажу йому, — цієї ночі корпусне командування видало наказ наступати на Білий Камінь з метою прориву на південний захід, тобто в напрямі Перемишлян. Думаю, було би добре, коли

б ти свої сили, не оглядаючись ні на які накази, підтягнув у бік Білого Каменя, бо маю враження, що ми муситимемо самі пробиватися з цього перстеня. Фрайтаґ зложив командування дивізії у корпусі, кажучи, що вона вже не існує.

Сотник Бриґідер поїхав до Підгорець, а я — до Ожидова.

На нещастя, дощ перестав падати, небо прочистилося від хмар, а схід сонця заповідав на 20 липня гарний день. Недовго треба було чекати на розвідчі ворожі літаки.

На просторому полі невикоженої пшениці і жита розтаборився обоз майже цілого корпусу. На гостинці в напрямі Білого Каменя з трудом протискалася валка санітарних авт з раненими вояками. Коло 7-ї години надлетіла перша ескадра (40-літаків), обкладаючи бомбами та скорострільним вогнем віддану на поталу в чистім полі людську масу, що без проводу перлася в напрямі Білого Каменя. Не маю слів, щоб описати це явище: назвати пеклом — було б дуже умірковано. Від цього часу майже що півгодини надлітала одна ескадра за одною, «по-стаханівськи» змагалися, хто зуміє більше викидати бомб на безборонну людську масу й автомашини. А з німецької сторони ні один літак не показав носа для паралізування цього ворожого нищівного вогню. Тільки одна батарея зенітної артилерії нашої Дивізії безупинно стріляла з усіх цівок, збиваючи того дня 27 ворожих літаків, доки, поцілена ворожими бомбами, не замовкла назавжди.

При гудінні літаків, вибухах бомб, таракотінні скоростріль, зойках ранених людей та іржанні коней ми доперли коло 4-ї години до частково зайнятого передовими частинами Білого Каменя. Тут мусили знову зайняти очікувальне становище, бо ворожі укріплення над рікою Бугом в селі Попівці не можна було так скоро здобути. Цей час нашої затримки в Білому Камені використовують ворожі літаки і своїм нищівним вогнем завдають нам важкі удари. Коло 14-ї години повідомлено нас, що ворожа лінія на Бузі проламана і село Попівці зайняте. Виїздити з Білого Каменя, який повинен тепер називатися «Кривавим Каменем», майже не було змоги. Санітарна валка з раненими, що знаходилася на гостинці, цілковито

знищена. Гостинець затарашений розбитими возами, машинами, перемішаними з людською кров'ю і тілами. Треба було очистити гостинець, зсуваючи все, що було на ньому.

В Білому Камені я одержав від прибулого майора Ціглера наказ їхати над ріку Буг у село Попівці й стримувати наших хлопців до спільного наступу на третю лінію перстеня. Я від'їжджаю до села Попівців, але стримувати людей, що втратили віру в провід і самочинно постановили рятуватися, було рівнозначне стримуванню хвиль розбурханого моря. Однак дальша дорога втечі від ворога була ще замкнена ворожою лінією, що займала залізничний шлях між Львовом і Золочевом, село Ясенівці та узгір'я 412 на південь від Ясеновець.

За якийсь час наступають частини, займають село Хильциці, Повятичі та Княже і ми йдемо до села Понятич, на віддалі 4—5 км на захід від Золочева. В Понятичах захопила нас ніч, і командир куреня наступаючих частин дав наказ відпочинку до години 3:30 21-го липня 1944 року. Коли б ми були вдарили вночі, напевно, перейшли б третю лінію з меншими втратами. Та наказ наказом. За ніч надійшло ще більше наших хлопців, а також поручник Чучкевич, хорунжий Каратницький і майор Ціглер. До 24-ї години збираємо і формуємо наших людей. Дякуючи притомності нашого стрілецтва, що радше відкинуло наплічники з одягом, ніж скоростріли і стріливо, можна було сформувати чотири відділи, а саме: відділ Чучкевича з 9 скорострілами, Феркуняка з 9 скорострілами, Каратницького — 7 скорострілів і майора Ціглера з 5-ма скорострілами, разом коло 1000 чоловік і 30 скорострілів.

21-го липня 1944 року о годині 3:30 видано наказ до наступу. Наступ наш підтримували один танк типу «Тигр», дві протитанкові гармати та одна батарея легкої піхотної артилерії. Наступ у напрямі Княже — Ляцьке ворожі танкові частини і прибула вночі піхота відкинули. Лишився нам прямий наступ на село Ясенівці і згадане узгір'я, треба було перейти багно, коло 3 км торфовища, що відокремлювало нас від залізничного шляху, далі коло 300 м рівного поля між залізничним шляхом і головним гостинцем Львів — Золочів,

здобути село Ясенівці й узгір'я, обсажене комсомольцями, що живими не хотіли залишити свої становища, та дістатися за узгір'я в ліс, що також не був чистий від ворожих відділів. Становище дуже тяжке, однак іншого виходу не було: або йти вперед і, кому Божа воля дозволить, остатися при житті, вийти з перстеня, або згинуть в багні, торфовищі, від ворожої кулі, тим більше, що зміцнений ворог ударив із західного напрямку (Княже) на наші задні частини, проламав наш фронт між Попівцями і Понятичами та зосередив по наступаючих на село Ясенівці гранатометний вогонь ззаду.

Чучкевич, більш ніж у критичнім становищі, рушає зі своїм відділом до наступу на залізничний шлях (насип заввишки коло 3—4 м). Бравурним наступом здобуває згаданий шлях і переходить на поле між залізницею і головним гостинцем. У той час я зі своїм відділом видираюся з торфовища, займаю становища на насипі залізничного шляху і відкриваю вогонь із усіх дев'яти скорострілів на село Ясенівці. Під охороною вогню скорострілів мого відділу хорунжий Каратницький переходить на правім крилі залізничний шлях, просувається до села Ясенівців із західного боку, підпалює стодолу і під прикриттям диму вривається до села та скорострільним вогнем завдає нищівного удару ворожим частинам, що займають село. Майор Ціглер, охороняючи наші зади, зазнав найбільше втрат від ворожих гранатометів, що обсіпали його відділ із села Понятич. Коло години 7-ї перстень був проламаний, і останні ще живі опинилися, знесилені, в лісі, за селом Ясенівці та узгір'ям 412. Тут уперше за весь час наших боїв під Бродами ми побачили німецького літака, який, певно, думав, що то ворожі частини, та почав обстрілювати нас скорострілом, на щастя, без втрат. Про відпочинок не було часу думати, треба було приступити до подальшого з відповідною охороною маршу.

Думалось, що ми вже вільні, з'ясувалося однак, що радість була трохи передчасна. Ліс, який ділив нас від німецьких частин, був повний різних розбитків ворожих частин, що обстрілювали нас з усіх сторін. Треба було обережності й чуйності, щоби знову не потрапити в засідку, бо починати бій з вояками, що вже три ночі не їли і не спали, рівнялося

цілковитому знищенню чудом врятованих людей. Кажу чудом, бо хто з цього бою вийшов живим, той мусить знати, що тільки сила Божа його врятувала. Тому треба було навіть не раз незначні обстрілювання обходити, що коштувало багато труду і часу. Таке маневрування тривало цілий день, і щойно о годині 20-й доперли до села Жукова, получилися з німецькою панцерною частиною, яка вийшла назустріч з наміром допомогти в прориві.

Під час нашої мандрівки в лісі чомусь німецькі старшини, що були з нами, десь зникли, лишаючи самих нас, українців.

Командир танкової частини в Жукові, до якого я зголосився, запропонував відійти з людьми до села Вишнівчик на відпочинок, однак треба було бути в повній готовості, бо проти його одного танка, трьох легких гранатометів і кількох скорострільів у селі Гологори (віддалене від села Жукова на 3—4 км) стоять 6 ворожих танків. До 3-ї години ще він зможе втриматися.

ДОРОГА В НЕВІДОМЕ

Ми прибули до села Черемхова коло 3-ї години. Село безлюдне, жодна жива душа не лишилася в хаті. Де поділися його мешканці, Бог знає, і не було часу довідатися. Силою забрані мешканці, втікаючи, полишили все своє майно, худобу та домашню птицю. Зголоднілі стрільці кинулися шукати харчів. Хоч ці вчинки суперечили карним приписам, я не забороняв їх, знаючи, що ніхто зі собою не візьме нічого, крім харчів. Почався другий наступ, цим разом на сполошені кури.

Хлопці, без огляду на змучення, господарили, варили курей, пекли паляниці. Про спання не було мови. Кожний старався напхати шлунок, бо ніхто не знав, що чекає нас зі сходом сонця та коли знову матимемо змогу думати про харчі.

О годині 3—4-й з напрямку Жукова почулися гуки гармат і тарахкотіння скорострільів. Рівночасно приїхав на мотоциклі вістун з повідомленням, що під натиском ворожих танків німці відступають

з Жукова. Це повідомлення означало, що нам треба негайно відступити з Черемхова і відійти на південний захід в напрямі Перемишлян. Я підступив з Чучкевичем до командира танків і запитав про становище. Він заявив, що вже минає дві години, як з півночі насунули ворожі танкові частини й зайняли Перемишляни.

— Ми, — сказав командир танкової частини, — йдемо в наступ на Перемишляни, але в місті затримуватися не будемо, тому не раджу Вам зі змученими людьми йти за нами до міста.

По такій відповіді нам треба було самим шукати виходу з цього другого оточення. Після короткої наради перевірено зброю і запаси стрілива, ухвалено йти далі на захід, оминаючи Перемишляни.

Треба зазначити, що склад відділу, який по прориві перстеня під Ясенівцями нараховував понад 700 людей і 30 скорострілів, зменшився до 430 людей і 28 скорострілів. З решти людей сформовано 3 сотні й рушено бойовим порядком далі на захід.

В лісі, 3 км на південь від Перемишлян, наші передні частини під командою Чучкевича зустрілися з ворогом, та тут бою вже не було, тільки перестрілка. По кількох серіях скорострільного вогню з голосним «ура» відкинуто ворога назад, і дорога на захід була вільна.

Вийшовши з лісу, ми опинилися на рівнім шляху, серед чистого поля, яким переїжджав обоз відступаючої німецької армії. Ми пройшли зо два кілометри цим шляхом і натрапили на малий гайок, де постановили відпочити. За якийсь час поміж переїжджачим обозом зауважили відділ вояків. Коли цей відділ зблизився так, що можна було їх розпізнати, ми побачили, що це наші хлопці, а на чолі їх наш дивізійний священик о. Михайло Левенець зі скорострільним пістолетом на рамені. Було їх коло 120 осіб, що згуртувалися біля свого душпастиря-вояка, довірили йому провід над собою, вибилися з оточення і йдуть з ним на захід. Зустріч з отцем Левенцем та свідомість, що він живий між нами, наповнила радістю всіх присутніх. Ми радо вітали свого улюбленого душпастиря-вояка, якого майже кожний в дивізії знав як щирого патріота і борця за волю свого народу, він ніколи, навіть в найважчих боях,

не покидав своїх вірних. Відділ о. Левенця прилучився до відпочиваючих. Розпочалися гутірка та спомин з минулого дня, оповідали про тяжкий день 21-го липня та з сумом згадували тих, яким не судилось лишитися в живих.

Нараз з'явилися ворожі літаки. Почали бомбити обоз на дорозі. Гайок, де ми відпочивали, був тільки кількадесят метрів від дороги, якою їхав обоз, і ми розбіглися як сполохані курчата, прямуючи полем до лісу. Деякі пішли до села Вовки, інші до села Горожанка над рікою Гнила Липа, а я з частиною коло півтора сотні пішов до села Городок, а звідти до села Мельники, де ми залишилися ночувати. 23-го липня ми залишили село Мельники, польовими дорогами пішли в сторону міста Стрий. До Стрия я прийшов у полудневі години на 24-те липня, і ще зі мною було 42-х людей.

Коли вас дивує, що сталося з рештою моїх людей, про це запитайте провідників УПА. Дійсно свою діяльність УПА починає аж тоді, коли влився до неї добре вишколений військовий елемент з Дивізії «Галичина», ще доставивши їй модерної зброї та амуніції.

Тут зустрів я генерала Фрайтаґа та з ним 30—35 німецьких старшин з нашої дивізії. Виявилось, що Фрайтаґ знову вважав себе командиром нашої Дивізії. Забув, мабуть, що в оточенні ворогом під Бродами зрікся команди й заявив, що Дивізія не існує. Генерал Фрайтаґ дав наказ: збірка дивізії відбудеться в Старому Самборі. Я прибув до Старого Самбора 25-го липня. Звідси мене спрямовано до села Спас, де дійсно був збірний пункт Дивізії «Галичина». Я зауважив, що тут уже було біля 90% німецьких старшин дивізійної команди, та лише 17 українських старшин. Того дня сюди прибув губернатор д-р Вехтер. Він сказав мені, щоб зібрати всіх українських старшин. Коли вони зібралися, губернатор до них приступив, з кожним привітався і заговорив: «Мої панове старшини. Ви пережили тяжкі бої і доказали, що вмієте боротися за волю свого народу. Німецький нарід додержить свого слова, і ваші мрії здійсняться».

Це були пусті фрази, які губернатор залюбки вживав у своїх промовах до українських старшин. Нам було ясно, що не німці будуть рішати долю України.

Коли губернатор д-р Вехтер від'їхав, тоді генерал Фрайтаґ сказав свою промову до всіх старшин (німців і українців). З'ясувавши бої під Бродами, він підкреслив, що на початку полки билися добре. Подивився на командира куреня сотника Бриґідера, сказав: «Ваш курінь бився добре. Ви зробили одну помилку. Як ворог почав окружувати Ваші поодинокі сотні, замість дати наказ до відступу, Ви кинули в бій свою резерву, що довело до знищення Вашого куреня. Дальший перебіг доказав, що українці не мали охоти видержати й почали розбігатися. Це мене приневолило зложити команду дивізії. Тільки німецькі підстаршини і старшини зібралися навколо свого командира та власними силами вирвалися з оточення».

Так говорить генерал, що в бою зрікається команди і полишає людей без проводу. Забув ті похвали, а навіть особисті цілування в лице стрільця-українця, що своїми грудьми проривав ворожий перстень, охороняючи свого командира. Це українські вояки, які свої хлібники наповнювали амуніцією. Із виснаження та голоду вони ледве йшли, але зброї ніхто з них не кинув. Це німці, які покинули свою зброю, а держали хлібники й наплічники, наповнені не своїм добром.

Чи міг хтось заперечити чи протиставитися їхній децизії, замаскуючи свої нездібності в командуванні, видумати брехню, що українці не хотіли воювати?

Промова генерала — це був сигнал гіршого трактування українців. Українці чулися ізольованими та вважали німецьку поведінку до них, наче б до невільників. Українцям заборонили вживати авта. Українським старшинам наказано провадити своїх вояків пішки. Команду частини перебрав майор Ремберґер. Він їхав напереді в авті з двома німецькими підстаршинами, а позаду їхали три німецькі старшини на конях. Під таким конвоєм переходимо 28-го липня 1944 року в числі 864-х чоловік мадярську границю через Ужок. Тут ночуємо і наступного дня, 29 липня, від'їжджаємо потягом до Ужгорода, а звідтам до Середнього, де перебуваємо до 14-го серпня 1944 року.

В Середнім одержали ми свою платню в пенґах, а за пенґи можна було все купити, що до життя було конечне. Приміром: 1кг сала —

8, ковбаса — 10, двокілевий хліб — 1, а 1 літра доброго вина — 10 пенгів. Цей стан причинився до скорого відживлення і відпочинку стрільців. Тут відбулася дня 2 серпня 1944 року старшинська нарада, на якій був прочитаний звіт про бойові дії і взагалі діяльність Дивізії, виготовлений до Головної Команди в Берліні.

У виготовленому майором Цоглявером звіті не згадано ні одним добрим словом про Дивізію, навіть те, що сам генерал сказав на зібранні старшин у селі Спас, що Дивізія в перших днях добре билася. В звіті говорено, що український нарід ще не доріс до самостійного життя, що виставлена на пробу Дивізія не виправдала себе в бою, що є доказом нежиттєздатности українського народу, повторено і підкреслено причини, які змусили генерала зрезигнувати з командування Дивізії у ворожій оточенні, і пропоновано Дивізію розформувати, а її членів розділити по німецьких дивізіях.

Після прочитаного звіту генерал Фрайтаґ запитав: «Чи до того звіту хтось зі старшин міг би щось додати?» Я попросив слова: «Herr General, ich bitte um Belehrung. Es ist mir unenklärlich, wie es unmöglich ist, das diejenige vor dem Feinde weggelaufen sind, liegen tod auf dem Schlachtfelde, es ist kein Geheimnis mehr, dass 70% der Ukrainischen Führer geffallen sind und die jenigen, die tapfer gekampft haben, befinden sich beinahe alle über 90% hier in Seredne?» («Пане генерале, я прошу про вяснення:

Як з тих українських старшин, що з поля бою «повтікали», понад 70% лежить на полі бою неживими, і не є жодним секретом, що німецькі старшини, котрі в битві так «завзято воювали», є понад 90% тут між нами в Середньому?») Генерал на моє запитання з піднесеним голосом відповів: «Es ist richtig, so wie in der Berichte aufgefürt ist und entwehrt jede Aufklärung». («Це правда, що написано в цьому звіті, і він не потребує жодного вяснення»).

Після такої відповіді на моє питання генерал закінчив старшинську нараду.

Наступного дня, 3-го серпня, генерал Фрайтаґ з майором Гайке відлетіли літаком до Берліну. Ми були певні, що нашу Дивізію буде розв'язано. Ми всі нетерпеливо ждали на поворот генерала Фрайтаґа.

13-го серпня майор Гайке повернувся сам із Берліну та заявив, що з політичних причин Дивізію не буде розв'язано, ми негайно виїжджаємо до Нойгаммеру для формування нової дивізії. 14-го серпня 1944 року через Будапешт та Відень ми вже були в дорозі до Нойгаммеру.

В НОЙГАММЕРІ

До Нойгаммеру прибуло 1600 осіб стройових полків і 1200 з бойового запасного куреня, що не був оточений під Бродами; разом 2800 люда як рештки з бойового стану Дивізії 11 000. Тут почалася справжня Голгофа. Ставлення німців скрайньо вороже, назва «зрадники» стала щоденним явищем, заборонено співати українських пісень, зменшено належний харч і куриво та замінено його тилловим харчем і двома цигарками денно. На вправах дано волю пруському садизмові. Найбільше терпіли наші хлопці в запаснім курені під командою майора Кляйнова. В штабі Дивізії залишився я одинокий з українців. Всі скарги та жалі спадали на мої плечі, а я не міг нічого зарадити, бо мої заяви командир Дивізії трактував як видумку, незгідну зі станом речей. Кількаразове прохання до Військової Управи вислати когось до Нойгаммеру для злагіднення цього стану не мало жодного успіху.

Дня 1 вересня 1944 року відбулася так звана «парада» повернутих з фронту й відзначення за хоробрість. По відправі польової Служби Божої виступили призначені для відзначення: 79 німців і 22 українці, яким уже ніяк не можна було відмовити заслужених відзначень. Наприклад: сотникові Козакові, отцю Левенцеві, поручникові Чучкевичеві, що своєю відвагою й посвятою заслужили не те що на залізний хрест 2-ї кляси, але 1-ї і 2-ї разом; зате одержали відзначення і підвищення ранги німці, які ще перед оточенням вміли вислизнутися з бою, як сотник Германн та інші. Приглядаючись вишикованим для відзначення, можна було пізнати українського старшину чи рядовика. Коли німці зараз після повороту до Нойгаммеру одержали гроші і так

звані «бецугшайни» на закупа нової уніформи, то українські старшини мусили далі ходити в тім убранні, в яким повернулися з фронту. Кульмінаційним пунктом була промова командира Дивізії, в якій принизив українців. «Фрайтаг змінив тон, коли його відзначено лицарським залізним хрестом». (Див. його наказ унизу).

20-го вересня 1944 року приїхали до Нойгаммеру голова Управи Бізанц, сотник Шульце і ще один член Військової Управи, українець, що його імени не пригадую собі. На коридорі в штабі Дивізії стрінув мене Бізанц і спитав про поведінку німців супроти українців. Я відповів коротко: «Прошу спитати німців, вони Вам як німцеві повинні сказати правду». Зате сотник Бригідер з українською щирістю відкрив своє серце, розповів про все і подав пораду, що було б добре, щоб звільнити командира Дивізії. Дня 22-го вересня 1944 року я поїхав до Берліну, а коли за два дні повернувся, довідався, що сотника Бригідера відставлено в розпорядження гестапо в Берліні — згідно з документацією: до Reichssicherheits-hauptamt (Головного управління державної безпеки).

14. Грен. Див. Зброї СС (Гал. ч. I) Див. Шт. Кв., дня 19.10.44.

К о м а н д и р

Дивізійний Денний Наказ

Вояки моєї дивізії!

Фюрер вручив мені лицарського залізного хреста.

Я ношу це високе відзначення за всіх смілих і зразкових німецьких та українських старшин, підстаршин і стрільців моєї Дивізії, які в пам'ятних важких днях під Бродами високо підняли вояцьку честь своєю особистою відвагою, поставою та характером і створили цим традицію Першої Української Дивізії.

Для німців Дивізії хай буде мое відзначення найвищою похвалою і признанням за будівничу працю й відвагу в боротьбі за невмирущість нашого народу.

Для українців є воно рівнож признанням, що Фюрер вшанував усі відважні подвиги українців у бою за їх нарід і батьківщину, що їх знову треба неминуче визволити.

Ми всі ще раз свято обіцяємо Фюрерові вести аж до перемоги нашу спільну боротьбу з більшовицькими ордами та їх жидівсько-плютократичними прислужниками.

Роздільник II + IV

*підп. Фрайтаґ
С-Брігадефюрер
і Генерал-Майор Зброї СС
Командир Дивізії.*

НА СЛОВАЧЧИНІ

В перших днях жовтня 1944 р. — мабуть, 3-го жовтня 1944 року — прийшов наказ виїзду на Словаччину. Штаб Дивізії приміщено в Жіліні. Запасний полк у Чадці, а полки і курені в околиці Жіліни і Чадци. Наша Дивізія, крім одної групи в силі куреня, не брала участі в поборюванні повстання, бо не мала ані зброї, ані вишколених вояків. Тут мав я нагоду особисто переконатися про безмежну ненаситність німців та їхнє господарювання чужим національним добром.

З нашим приходом на Словаччину можна було все, що для життя людині потрібне, купити так, як у мирні часи, без жодних обмежень за словацькі корони. Командування німецькими збройними силами видало наказ, що кожний німець, виїжджаючи у відпустку чи службову поїздку зі Словаччини до Німеччини, може брати зі собою стільки добра, скільки може нести — з тим, що від свого зверхника одержить посвідку, що ті товари набув правною дорогою.

Святкування Різдва на Словаччині дня 7 січня 1945 року заслуговує на згадку. На ці свята приїхала до нас делегація Військової Управи й УЦК, щось 25 чи 30 осіб.

Наші хлопці в короткім часі здобули повне довір'я в словацького народу, що прийняв українців як своїх рідних і зі сльозами прощав нас, як надійшов день розставання.

ПЕРЕМАРШ ДИВІЗІЇ ЗІ СЛОВАЧЧИНИ В ЮГОСЛАВІЮ

27-го січня 1945 року я одержав наказ від'їхати потягом як передова квартирункова команда до Марбургу (Маріборо) над річкою Дравою. Як відбувався перемарш Дивізії зі Словаччини з околиці Жіліни до Югославії в околицю Маріборо над Дравою, що тривав 4 тижні, себто від 31-го січня 1945 р. до 28-го лютого 1945 року, я не бачив, тому обмежуся до тих переповідок, що дійшли до мого відома пізніше. З днем вимаршу зі Словаччини командир Дивізії надав право командирам полків і самостійних підрозділів (курені фюзілерів, піонерів, польово-запасний курінь; дивізіони: протитанковий і зенітної артилерії, зв'язку) відбувати наглі суди. За найменшу провину карано розстрілом.

На початок березня 1945 року прийшло до штабу Дивізії запитання, чи і коли може бути Дивізія готова до вимаршу на фронт. Командир Дивізії звітував, що Дивізія з різних причин не готова до фронтових дій. В другій половині березня прийшов наказ, щоб Дивізія здала 80% своєї зброї для інших формацій.

Як зброя частково була здана, її повернено, а Дивізію вислано на фронт у Штірію, в околицю Фельбаху, на початку квітня вона входить у бої та зазнає великих втрат (коло 1600 вбитими і пораненими). Дня 10 квітня 1945 року приїжджає на фронт до Дивізії генерал Шандрук і перебирає Дивізію в склад Української Національної Армії. Дня 17-го квітня 1945 року від'їжджаю з фронту до дивізійного шпиталю в Шпангаймі, де залишаюся до 8-го травня 1945 року, себто до капітуляції. 9-го травня 1945 року виїжджаю разом із українським персоналом лічниці до Запасного полку в Фелькермарті в Каринтії, а звідти згідно з наказом генерала Шандрука до Юденбургу. По дорозі псується мотор. Злажу з автомашини і кажу

до д-ра Загайкевича, що йду наперед пішки, а авто мене дожене. На жаль, авта я більше не бачив. Таким чином я розстався з людьми й речами та залишився тільки в тому, в що був зодягнений.

ПОЛОН

Дня 10-го травня 1945 р. коло 8-ї години я прийшов до Юденбургу. При вході до міста на порожній кам'яниці видніють наклеєні картки з написами, де поодинокі частини мають свої збірні осередки. Між тими картками читаю: «14 Дивізія СС» збирається у Радштат, у Зальцбургщині. Виходжу на ринок і стрічаю сотника Гете з нашої Дивізії. Після привітань питає мене Гете, чи я вже снідав.

— Ні, — відповідаю, — не маю що їсти; свої речі з харчами залишив на авті, що ним виїхав з Фелькермаркту. По дорозі авто зіпсулося, я рішив йти пішки і більше не бачив ні авта, ні моїх речей.

Гете запрошує мене на свою квартиру. Тут їмо сніданок — хліб зі сиром. Ще не докінчили снідати, як чуємо крик. Виходимо на шлях і бачимо метушню, що перетворюється в паніку. Довідуємося, що советські панцерні частини переступили демаркаційну лінію й ідуть на Юденбург. Звертаюся до Гете й кажу:

— Слухай, сотнику, я не маю охоти попасти в руки советам, а якщо й ти такої ж думки, то мусимо чимскорше залишити Юденбург.

Гете погодився зі мною, і ми рушили в напрямі на Зальцбург. Виїхали за місто. Дорога завалена автами і возами так, що тільки з трудом можна було просуватися вперед.

Година 10-та. Від тилу доходять вістки, що советські панцерні частини доїжджають до Юденбургу. Незважаючи на перемир'я й підписання капітуляції, чути гарматні стріли і розриви ґранат. Советські панцерні частини б'ють по безборонній масі обозів і вояцтва. По тяжких зусиллях доїхали недалеко мосту на річці Енс, коло міста Ліцен. Нараз бачу: колони СС-ів вертаються назад. Скачу з воза і питаю командира сотні про причини повороту. Довідуюся, що перед

півгодиною шляхом від сторони Лінцу, яким ми мали переїжджати, СС-ів, а зокрема українців не пропускають далі, але забирають в полон. Думаю: в Юденбургу більшовики, в Лінцу також, отже — ми оточені. Пробиватися нема з ким і чим. Але в більшовицький полон йти не хочу. Витягаю мапу і шукаю дороги почерез гори; є ще один вихід — дорога веде до села Пустевальде, а там гора 2400 м, возами не поїдеш. Роздумувати що і як не було часу. Від більшовицьких танків відділювало нас яких 5—6 км; рішаю їхати на Пустевальде. Як вже ціла валка рушила вперед, чую — хтось кличе мене за прізвиськом: обертаюся і бачу поручника д-ра Лемішку, д-ра Белея, Карпенця, Бачинського, о. Сивенького й інших знайомих.

— Дмитре, що робимо? — питає д-р Лемішка.

— Йдемо до Пустевальде, переходимо гору 2400 м, йдемо до Радштату, — відповідаю.

— А як там більшовики скорше будуть, як ми?

— Чорт з ними, тоді будемо далі думати, що нам робити. Найпізніше за півгодини будуть тут більшовицькі танки, до роздоріжжя на Пустевальде є ще 2 км. Рушайте за мною, щоб нас танки не захопили в чистім полі; шкода жертв.

Скочив на авто і поїхав у напрямі Пустевальде. Опинившись за горою, що закривала головний шлях, постановив почекати на товаришів. За декілька хвилин надійшла група людей, 10—12 осіб у напівцивільнім убранні, підступають до мене й просять мапу, щоби собі відшкіцувати дорогу на Зальцбург. Представляються і довідуюся, що це президент Хорватської Республіки — Павеліч зі своїм штабом. Я передав одному з них мапу, й ми всі разом стали студіювати найкоротшу дорогу до Зальцбургу. В міжчасі над'їхали мої товариші з д-ром Лемішкою. Прошу, щоб мене заждали під горою. З хорватами я задержався коло півтора години. Незважаючи на інтенсивний марш, я дійшов під вечір до лісничівки, положеної під самою горою 2400 м. На жаль, своїх товаришів уже там не застав. Сумно стало, що залишився сам, та нічого робити; треба було в лісничівці ночувати.

На другий день о годині 4-й рушив на гору. Перехід через згадану гору був тяжкий; розм'який сніг повище колін, під снігом ожеледа.

Коло полудня вийшов на хребет гори. Після короткого відпочинку я рушив далі. По дорозі довідався від тамошніх мешканців, що перед кількома годинами переходила група людей зі синьо-жовтими левицями на рукавах, певно, пішли на Зальцбург і опинилися в якомусь таборі полонених.

В товаристві кількох німців іду далі і 13 травня 1945 р. дійшов до Радштату. Тут довідався, що моя Дивізія з генералом Шандруком знаходиться в Флякові, віддаленім на 4 км від Радштату. У Флякові стрінув мене о. Левенець і сказав, що генерал бажає зі мною говорити.

— Добре, — кажу, — але Ви, отче, знаєте, що генерал не любить говорити до неголених старшин, а я не маю чим підголитися.

— Я Вам дам усе потрібне до голення, — каже о. Левенець.

За півгодини зголосився у пана генерала. По короткому звіті про пережиття за останніх кілька днів, генерал заявив, що мусить виїхати до американської команди та назначає мене своїм представником у Дивізії й наказує, разом з полковником Баєрсдорфом, керувати Дивізією аж до подальшого зарядження.

14-го травня 1945 р. генерал від'їхав зі своїм штабом до американської команди. Ми з полковником Баєрсдорфом обійшли табір і ствердили: стан мешканців табору налічує 76 старшин (30 українців) і 1112 підстаршин та стрільців. Разом 1188 осіб. Запас харчів: 70 кг фасолі та 42 коні. Ні на один день нема чим кормити людей, а навіть якщо б і були харчові продукти, нема в чім їх зварити. Звертаюся до полковника і кажу:

— Перш за все нам треба кухні, треба наказати коней різати й заспокоювати голод.

Я беру авто і шістьох вояків і їду на капітуляційну площу по кухню. Знайти кухню не було тяжко, бо по обидвох сторонах шляху, в обширній долині ріки Емс, стояло чимало кухонь та різного військового виряду; тож я вибрав добру велику кухню, знайшли хлопці коло півцентнера солі, різні ложки, черпаки тощо. Все спакували на авто й рушили назад до табору. Та нещастя хотіло, щоб мотор зіпсувся і способи пустити його в рух виявилися неможливими. За той час, що шофер працював коло мотора, хлопці

пішли поміж вози шукати щось до їди, бо голод почав дошкулювати. По якимсь часі приходять до мене вістун Бандура і зголошує, що хлопці знайшли дві бочки бензини.

— Добре, — кажу — сюди з ними!

Бочки прикотили і висадили на машину, і ця бензина стала нашим порятунком. Коли виявилось, що мотор нашого авта без фахової направи не до вжитку, я почав переговори з шоферами, щоби за певну кількість бензини відтягли моє авто до Флякова. У Флякові Дивізії вже не було, а залишений польовий жандарм зголосив, що вона відійшла до Ваґрайну, віддаленого на 16 км. Почався знову торг із шоферами. За 40 літрів бензини відтягнуто мене з зіпсованим автом до Ваґрайну. Тут виявилось, що наша Дивізія заквартирована в горах, 4—5 км віддалених від міста Ваґрайн. Тоді шофер відчепив свій віз, залишаючи мене на дорозі у Ваґрайн.

Лишаю вістуну Бандуру з людьми коло авта та йду шукати Дивізії. Вже смеркало, як прибув до штабу Дивізії. Зголосив полковникові Баєрсдорфові, що зіпсоване авто з кухнею знаходиться на дорозі 3—4 км від штабу. Тому, що западала ніч і під руками не було авта з добрим мотором, щоб можна було на дорозі залишене авто з кухнею притягнути до штабу, я пішов до стодоли між хлопців і ліг спати. Але сон мене не брав. Після дводенного «посту» шлунок вимагав їди.

— Хлопці, — кажу, — нема у вас що їсти?

— Нема, — відзиваються кілька хлопців, — це прокляті гори, тут ані картоплі дістати не можна, але стрілець Пащук роздобув десь трохи картоплі і варить її; як звариться — поділимося.

Десь за годину приходять стрілець Пащук і приносить шість картоплин завбільшки в голуб'яче яйце.

— Пане сотнику, прошу пару картоплин! Чесно поділив на дев'ять людей, — припало по шість штук, — сказав Пащук.

— Добре, сину! Дякую щиро, якимось і цю біду переживемо, — відповів я.

Рано йду до полковника Баєрсдорфа. Треба видати певні зарядження, бо 1200 шлунків чекає їди. Наказ різникам зарізати коня,

але, крім конини, нема більш нічого. Тоді зарядив збирати квасок і кропиву.

Та не всі так жили. Були одиниці, як, наприклад, полковник Баєрсдорф, підполковник Форстройтер, д-р Конн, майор Фіндер, Брістот, Кляйнов, сотник Нірманн, Борковський та ще кількох німецьких старшин, що мали змогу прорватися зі своїми автами ще перед прибуттям советських танків, вони були забезпечені в харчі на 10—12 днів, що його тримали в суворій тайні й користали з нього скрито перед товаришами. Правда, що цих запасів не було б вистачило розділити всім, але поведінка згаданих панів дає також дещо до думання про їх характер. Не досить того, що ці панове були забезпечені харчами, часто забували, що вони вже в полоні та що їх стандарт зазнав ґрунтової зміни. Користаючи з того, що Американська Команда залишила за ними далі провід над людьми в таборах і всякими запасами для своїх підчинених, не думали зректися своїх попередніх привілеїв. Як полковник Форстройтер заряджує створення окремої кухні для німців, за його прикладом пішов майор Брістот. А що харчовий відділ і розподіл харчів був у руках самих німців, то не диво, що із зарізаних коней зникали печінки і найкращі кусні м'яса. Навіть з тих 60 г хліба на день, що їх Дивізія після дванадцятьох днів голоду одержала, обкрадено рядових. Всякі представлення у полковника Баєрсдорфа успіху не мали.

Та це ще не все. Німці повели агітацію поміж цивільним населенням, щоб воно українцям нічого не продавало і якщо який українець зайде на їхнє подвір'я, щоб добре уважали, бо це самі злодії. Всі дороги, що провадили на полонину, обсадили самими німцями й нікого з українців не пускали з призначеного на табір місця. Такого роду поведінка німців загострювала з кожним днем і так уже напружені стосунки між німцями й українцями.

21-го травня 1945 р. покликано мене до полковника Баєрсдорфа; там я застав майора Брістота, двох німецьких підстаршин і одного підстаршину-українця. Довідаюся, що майор Брістот наказав арештувати одного українського підстаршину за невиконання наказу й хоче його розстріляти. З переслухання оскарженого виявилось, що наказ

був виконаний, але не в такій формі, як майор Брістот собі бажав. Він домагався, щоб підстаршина опустил місце бігом під гору, а підстаршина опустил місце звичайним кроком. Я рішуче заявив, що про розстріл не може бути мови, люди голодні, поденервовані, і цей стан вимагає відповідного виrozumіння зі сторони командирів. Коли полковник Баерсдорф і майор Брістот далі намагалися суворого покарання даного підстаршини, тоді я заявив, що з українців ніхто не візьме участі в суді, а за життя тих, що винесуть засуд смерти, я не ручу. На це полковник Баерсдорф заявив піднесеним голосом:

— Прошу пам'ятати, що ви, українці, знаходитесь між двома німецькими дивізіями «Вікінг» і «Гогенштаффен», які справлять вам таку криваву купіль, якої світ ще не бачив, коли кому з німців тут щось станеться.

Ця погроза обурила мене до такої міри, що я встав і заявив:

— Ми готові прийняти Ваші погрози, але розстріляти цього підстаршину не дозволяю.

Підстаршині дав наказ іти зі мною з кімнати полковника. Ми вийшли, ніхто нас не задержував і ніхто більше не питав мене, що я в тій справі зарядив.

На другий день полковник Баерсдорф поїхав до корпусу і привіз письмовий дозвіл створити наглий суд. На старшинськiм зiбраннi самих нiмцiв, на яке й мене запросили, створено наглий суд. Бачучи, що я не в силі переконати нiмцiв, що винесення засуду смерти може довести до проливу кровi мiж нiмцями й українцями, я рiшився заризикувати, покликуючися на повновласть, яку дав менi генерал Шандрук, iменуючи мене своїм представником у Дивiзiї. Прошу слова i не тiльки протестую проти наглого суду, але рiшуче заявляю, що я як представник генерала, дiйсного командира Дивiзiї, в його iменi уневажнюю винесену постанову про покликання наглого суду; той, хто зробить якийсь каригiдний учинок, буде iзольований у вiдповiдному примiщеннi i пiд охороною польової жандармерiї, щоб його передати американцям. Якщо ви, панове старшини, далi обстоюєте ваш погляд i пiддержуєте винесену постанову, тодi я буду змушений вiдкликатися до американського командування з проханням узяти нас, українцiв, в оборону перед вашим нiмецьким

насильством. Моя заява подіяла на німців: нараду закрито й ніякого суду не скликано.

Дня 30-го травня 1945 р. опустила Дивізія своє розташування в районі Ваґрайну й виїхала потягом до Вайльгайму. Люди висіли з вагонів і чекали наказу на шляху. Цей час використало кілька вояків, які закралися, за прикладом німців, до одного з залізничних вагонів, де були запасні харчі американської залоги, забрали кілька м'ясних консерв і яйця. Крадіжку викрили зразу українські старшини, крадені речі відібрано й власникові віддано, а винних передано під варту польової жандармерії. Цей учинок роздуто до розмірів бунту українців проти німців. Цілу ніч ми ходили полями, шукаючи назначеного місця для нашого таборування. Коли розвидніло, виявилось, що зайшли задалеко і треба було вертатися, а що люди були втомлені, заряджено відпочинок і розпалення вогню, бо попередні день і ніч падав дощ і було досить холодно. Нараз із лівого крила почувся крик:

— Друзі! Німці б'ють наших арештованих товаришів і хочуть без суду їх розстріляти!

Зірвалося все на ноги й як буря кинулося в сторону, звідки почувся крик. Бачучи небезпеку, — бо німці були краще озброєні, як українці, — скочив і я між людей, а за мною деякі старшини-українці, а саме: сотник Козак, чотар Шарко й інші, вбилися клином між німців і українців і закликали людей до спокою і розходу на свої місця, що й вояки зробили. Справу биття арештованих перевірено й передано їх під охорону української польової жандармерії. Думалося, що зліквідовано справу. Та полковник Баєрсдорф у порозумінні з німецькими старшинами вважав, що прийшов час представити українців перед американським командуванням як бандитів, грабіжників і бунтівників: не виявляючи своїх плянів, домігся скликати старшинську нараду, щоб винести постанову здесяткувати стрілецьтво за бунт. Я заявив, що старшинську нараду скличу, але вперто заявляю, що я проти десятикування і взагалі проти кари смерті: ми полонені і підлягаємо законам американським, а не німецьким.

Я скликав старшинську нараду, що стала на тім самім становищі. Та полковник Баєрсдорф не чекав висліду старшинської наради. Скрито йде до корпусу, очорнює українців як грабункову банду і просить про допомогу американців, заявляючи, що він не може командувати далі такою частиною й нести за неї відповідальність. (Свідок того полковник-ветеринар Віх, що був тоді в корпусі й чув оцю наведену заяву Баєрсдорфа). Повернувши з корпусу до табору, кличе мене до себе, домагається звіту старшинської наради, а вислухавши звіт, заявляє:

— Якраз я приїхав з корпусу: рішення, яке там винесено, тверде. Вам особисто буде тяжко з тим погодитися, але воно принесе тільки добро для обох сторін.

Не згадав ані словом про відділення українців від німців, видав наказ усім (українцям і німцям) збиратися до відходу на нове місце призначення. Мені каже лишитися з обозом, який має за дві години виїхати на означене місце. Від полк. Баєрсдорфа, як від кожного гітлерівського старшини, можна було всього сподіватися, але такого ганебного вчинку супроти тих, що з ним два роки ділили спільну долю, таки не можна було очікувати.

День 1-го червня 1945 року повинен глибоко закарбуватися в пам'яті українцям. Тоді їх передано під опіку американських кулеметів. Коло години 20-ї повернув полк. Баєрсдорф з німцями до старого табору, покликав мене до себе й каже:

— Сталось те, чого українці собі бажали; хай тепер знають, чи буде їм краще.

На це я відповів:

— Що Ви, пане полковнику, зробили, це Ваше діло й німецьких старшин. З цим уважаю свою працю в штабі Дивізії за покінчену, зголошую свій відхід до товаришів, з якими буду ділити ту долю, яку Ви нам зготовили.

— Ні, — каже полковник, — Ви не можете відходити від штабу, бо Ви зараз ще більше тут потрібні. Американці не звільнили нас, німців, від опіки над українцями.

На другий день я поїхав з полковником Баєрсдорфом до українського табору. Комендантом табору назначив (тоді ще) поручника Козака. Табір приміщено у вузькій долині на млаковинні вздовж невеликого потічка. На узгір'ях із трьох сторін уставлено танки із зверненими цівками кулеметів і гирлами гармат на табір. При вході й довкола табору вставлено німецьку польову жандармерію. Простір табору малий. Належної вечері й сніданку люди не дістали, хліб і м'ясо залишилося в старому таборі, і ніхто не подбав про те, щоб передати їх до українського табору; однак бачу, що настрій хлопців бадьорій, з погордою споглядають на полковника Баєрсдорфа й мене.

На привіт полковника — «Гутен Таг, Камераден» — як це звичайно бувало, ніхто не відізвався.

Полковник звертається до мене й питає, як по-українському кажеться «Гутен Таг, Камераден?»

Кажу: «Добрий день, друзі!»

Полковник кричить: «Добрий день, друзі!» — але ніхто не відповідає ані слова. Полковник бачить, що люди не бажають бачити його і залишає табір. По дорозі каже до мене:

— Повірте мені, пане Феркуняк, що так далеко я не бажав справи посунути; я не думав, що американці так гостро поступлять.

У відповідь я заявив:

— Те, що сталося, словами направити не можна — на мою думку, — кажу, — треба вислати до табору зараз на два дні харчів і обидві кухні та постаратися, щоб тяжке становище українського табору якимось полегшити. Полковник Вільднер і Форстройтер хай віддадуть вчорашній харчовий приділ: хліб і м'ясо, вози й дві пари коней вислати для обслуги табору, розширити табір, пересунувши його з млаковиння на узгір'я, усунути стійки німецької польової жандармерії.

Ще того самого дня (02.06.45) привезено до табору харчі, кухні, залишаючи стійки при вході до табору з тим, що до самого табору заборонено їм, себто німецькій польовій жандармерії, заходити. Зате хліба й м'яса з попереднього дня не повернено, бо оба полковники, Вільднер і Форстройтер, заявили, нібито ці харчі вкрадені невідомими злодіями. Того дня запросив я українських старшин і розповів їм

зміст моєї розмови з полковником Баерсдорфом і просив докласти всіх зусиль, щоб ділом доказати, що українці не бандити. Українські старшини зрозуміли вагу хвилини. За кілька днів по перебранні проводу табір доведено до зразкового порядку і військової дисципліни. В таборі запроваджено українську команду, вечірню молитву з піснею «Боже, великий єдиний», в неділю відправлено Службу Божу, в якій взяли участь американські вояки. Американські вояки заінтересувалися причинами німецької поведінки супроти українців, а довідавшись про все, зараз змінили своє суворе ставлення. До цієї зміни багато причинився поручник Ортинський, що не жалів труду, щоб в'яснити справу американцям.

Дня 5-го червня 1945 року, будучи в таборі, я обговорив деякі справи з поручником Козаком. Нараз зголосив черговий про приїзд генерала, командира 4-ї армії. Поручник Козак звернувся до мене й каже:

— Іди, Дмитре, зголосися в нього як комендант табору — ти краще говориш по-німецькому.

Іду до генерала і зголошуюся як заступник коменданта табору.

— Де є комендант табору? — питає генерал.

— Якраз при голенні, — відповідаю.

Генерал оглянув табір і каже:

— Стверджую, що цей табір у порядку.

На це я підхоплюю й кажу:

— Айн Мустерляґер (Зразковий табір).

Генерал підсміхнувся й каже:

— Лявтер Енгель (Самі янголи).

На ці слова генерала я кажу:

— Пане генерале, ми не є янголами, але також не грабункова банда, як нас представлено.

Генерал подякував і пішов.

Наступного дня кличе мене полковник Баерсдорф до себе і заявляє, що, мовляв, згідно з наказом командира корпусу український табір має перебрати полковник Вільднер зі своїм штабом, а саме 3-х німецьких старшин й 8-х підстаршин, 7-х стрільців та один харчовий

старшина для ведення господарства, мотивуючи це тим, що між українцями нема старшин зі ступенем штабового старшини, себто від майора вгору, а поручник чейже не може керувати полком, який з українського табору має бути створений.

На цю заяву полковника Баерсдорфа я відповів:

— Розділ між українцями й німцями, переведений німцями без порозуміння з українцями, треба вважати остаточним і виректися думки назад підчинювати українців під провід німецького старшини. Дволична поведінка німців супроти українців як «півлюдей» («унтерменшен») дала доволі доказів, щоб українці переконалися, з ким мали діло. Хвилю нашої розлуки від німців вітаємо. А що полком не може керувати поручник, то на це є рада. Багато німців уже після капітуляції підвищено до вищого ступеня, то й поручника Козака можна підвищити до сотника, а сотник може в полоні керувати полком із 850 людей.

На мою заяву полковник Баерсдорф аж підскочив з люті і заявив, що, мовляв, моє твердження є образою німецьких старшин.

Я відповів коротко:

— Дискутувати на цю тему нема потреби. Я не бажаю бути прокурором, однак якщо Ви бажаєте доказів, я згідний їх дати.

Полковник Баерсдорф замовк, сказав тільки, що критика не повинна всіх однаково оцінювати.

Та полковник Баерсдорф не думав зрікатися свого пляну. Вранці 7-го червня 1945 р. я прийшов до нашого табору й застав там полковника Вільднера і зібраних українців-старшин, що їх полковник Вільднер старався переконати про конечність німецького керівництва нашим табором. Я зараз забрав голос і заявив рішуче, що німецьке керівництво над українцями більше небажане, при чім додав зміст своєї розмови з полковником Баерсдорфом з попереднього дня та його пляни накинути українцям знову німецьке керівництво. Після мене забрав голос чотар Шарко; у висліді старшинські збори відкинули домагання німців. Полк. Вільднерові, на мою пропозицію, дозволено приходити до табору тільки як гостеві.

Дня 10-го червня 1945 р. кличе мене майор Фіндер до себе й шепотом каже, що Баерсдорф вніс прохання до американського командування, щоб дозволено йому й мені поїхати до генерала Шандрука. Як одержимо дозвіл, забирайте свої речі й лишайтесь біля генерала.

Цей підступ випередило моє нагле захворіння, яке використано й, усупереч мойому спротивові, відставлено мене до лічниці в Етталі, а звідти до Гармішу. Таким чином дня 12-го червня 1945 року відірвано мене від моєї частини й товаришів, і я не мав змоги назад до них повернутися.

В лічниці в Етталі я знайшов справді лікарську й санітарну опіку. Лікар відділу внутрішніх недуг не жалів труду для лікування довірених йому пацієнтів, а підчинений йому санітарний персонал (медсестри) з повною посвятою виконував свої тяжкі обов'язки.

На жаль, після 14-х днів побуту в лічниці Етталю відіслано мене як належного до формацій СС до есесівської лічниці в Гармішу. Тут скоро можна було відчутися різницю між лічницею вермахту та лічницею СС. У першій лікування випливало з бажання повернути хворого до здоров'я, в другій — автоматичне виконання своїх обов'язків без великого зацікавлення до пацієнтів, а ще якщо хворий не був німцем.

По шістьох тижнях побуту в лічниці в Гармішу мене 11-го серпня 1945 року з лічниці звільнено і відіставлено до табору полонених Рігзе під голим небом. Прохарчування в таборі задовільне. Одне, що докучало, це брак тютюну. Української групи я тут не застав, вони виїхали 1-го серпня 1945 р. до Авербаху. Знайшов тільки п'ятьох українців, що прибули з лічниці.

25-го серпня 1945 року переведено табір Рігзе до колишнього концентраційного табору в Дахав. Тут було тоді около 40 українців, що жили в так званім «Вільнім таборі» («Вільний табір» — це обгородження більшого числа бараків, де можна свobodно ходити; «Відокремлений табір» — це обгороджені один або два бараки, де перебувають полонені, запідозрені у воєнних злочинах). Мене дали у «Відокремлений табір». Харчування було доволі добре. Вранці

о годині 6-й одержували смачну зупу, на обід яринову зупу, а, крім того, 400—500 г хліба, 30 г масла або сиру, 40 г шоколаду й 4 цигарки денно. Давалася дуже відчуті відсутність духовної поживи.

19-го вересня 1945 р. переведено мене з відокремленого до загального табору, де я міг зв'язатися з українськими стрільцями та з вістуном Роєм, Біликом й іншими. Наші хлопці, а передусім стрілець Чамбул, що ходив на працю до магазину (складу одягу і харчів), доглядав мене, як рідного батька, й не тільки постарав для мене білизну, убрання, але й тютюн, а також приносив городину, як: цибулю, редьку й інше.

4-го листопада 1945 р. (в неділю) відсвятковано день 1-го листопада. На свято зійшлися всі українці. Промовляли: Рій, Безюк і я, закликаючи не падати на душі й терпеливо переносити біди, що ними нас доля наділила.

8-го листопада 1945 р., у день моїх іменин, прийшла делегація стрільців, склала побажання й подяку за оборону прав наших юнаків перед американцями.

Справа була така: разом з нашими вояками прибуло до табору в Дахаві також кількох юнаків. Побачивши мене, просили, щоб я пішов з ними до американської команди і вияснив, що вони не є есесами. Я не міг відмовити їхньому проханню, пішов до американців і представив справу: юнаки насильно німцями були забрані, на що американський старшина заявив:

— Якщо Ви так добре знаєте, яким способом ці діти дісталися до війська, то, певно, Ви належали до тих, хто їх насильно забирив, тому аж до вияснення залишитеся у відокремленім таборі.

Я залишився у відокремленім таборі, але юнаків таки звільнено. 11-го листопада 1945 року несподівано перевезено всіх старшин до табору в Бад-Айблінгу. Тут довідуся, що я попав ураз із німецькими старшинами до карного табору за підбурювання стрілецтва проти Нюрнберзького процесу. Зігнавши нас до великої залі, наказали роздягнутися до нага й провели обшук, забираючи все, крім одних підштанців, сорочки, пари взуття, одних штанів, блюзки, плаща й шапки. Гроші, біжутерію, навіть відзначення Союзу

Комбатантів забрали. Після обшуку примістили в «клітці» («кейдж») № 7, обведеній трьома рядами колючого дроту, в бараках з дощок, крізь які світилося, немов крізь сито. В кожному бараку примістили 80 людей на триповерхових ліжках, так що ледве можна було розминутися. Харчування: вранці півлітри чорної гіркої кави, обід — три чверті літри ріденької зупи, а вечера — 250 г хліба, півлітри кави такої, як вранці. Бараки будовані на мляковині так, що треба було вкладати з дощок стежки, щоб не втопитися в багні, йдучи до виходків, віддалених 180 м від бараків. Бараки неосвітлені, так що з приходом вечора треба було сидіти в темному.

Такий стан тривав до 24-го грудня 1945 року. Люди так повпадали зі сил, що від сильного подуву вітру падали в болото, йдучи до виходків. Це виснаження довело до різних недуг, і це примусило команду табору до поліпшення харчів і освітлення бараків.

24-го грудня 1945 року одержали перший раз тютюн і святковий приділ харчів та подарунки від Католицької акції; з днем 1-го січня 1946 р. визнали нас старшинами й признали харчову пайку — 2000 калорій, а з днем 25 січня 1946 р. дозволено писати листи, себто зв'язатися зі світом.

Хоч такий стан життя, що тривав від 11-го листопада 1945 року до 24-го грудня 1945 року, доводив до апатії, все-таки час до часу людям при печі розв'язувалися язики й вони оповідали різні переживання, що їх я з нудьги вклав на папір. Під днем 12-го грудня 1945 року читаю:

Якраз нині минає півроку, як я з причини недуги розлучився зі своїми товаришами з Дивізії й живу сам-один між 1200 німецькими й естонськими старшинами. Хоч цей довгий час життя між людьми, що ще нині не можуть зрозуміти свого становища і зректися своєї вищости, приходить дуже тяжко, однак він такий повчальний, що біль розлуки з товаришами дається легше переносити. Тут можна почути те, про що нам, українцям, ні не снилося. Почавши від полковників, а скінчивши на чотарях, що тут живуть, кожний з них старається скинути свої провини за націонал-соціалістичні погляди і вчинки на інших, вказуючи на їх помилки в керуванні

і крадежі чужонаціонального добра, їхні п'яничення, гульки й розпусти. Наприклад, полковник Сідов оповідає прилюдно, що його зверхники, генерал Вольтер і Шмід, цілими вагонами вивозили масло, яйця, гуси й різні харчі з Банату і з України, дорогі срібні й платинові речі, шкіри з Норвегії, вина, коньяки, каву з Голляндії, шовки, срібні та золоті речі з Бельгії і Франції, а ад'ютант полковника Сідова, поручник Мошель, каже відверто, що полковник Сідов належав до тих, що брали все, що їм попало в руки, й ніколи не було йому забагато, а щодо п'яничення, то не було такого дня, щоб полковник Сідов був тверезим. Цікаво, що сказали би вояки про свого полковника й його ад'ютанта?

В часі мого піврічного нездужання я чув пару десятків імен есесівських генералів, але кожний з них був представлений як «шібер» (спекулянт), грабіжник, п'яниця та розпусник. Навіть можна було почути, що Гімmlер працював проти Гітлера, а Герінг саботував справу оборони держави. Ось такими думками намагалися виправдувати свою поразку й катастрофу.

Одного дня звернувся до мене полковник Діче з запитом, як я задивляюся на згадані балачки.

У відповідь кажу:

— Причини катастрофічного висліду війни треба шукати в політичній площині. Яку ціль хотів німецький нарід досягнути війною? Ніхто не заперечить, що війни бажав цілий німецький нарід, і як довго армія здобувала перемоги, він її одобрював. Навіть так званий опір проти війни Мюнхенської групи, про яку зараз пише преса, належить до часу, як армія зазнала тяжкої поразки під Сталінградом. Ціль, яку прагнув досягнути німецький нарід, ясна: реванш за 1918 рік, поширення державної території чужонаціональними територіями, щоб створити колонізаційну смугу, себто так званий «лебенсраум» (життєвий простір). Після капітуляції Франції найбільшою сатисфакцією було те, що перемир'я підписано на тім самім місці і в тім самім вагоні, що в 1918 році. Отже, на Заході ціль морального задоволення, себто Версальського договору досягнена. Та на Заході не було колонізаційних просторів. Такі простори

були тільки на Сході, якщо перемогти Радянський Союз. Для замилення очей і здобуття довір'я народів Радянського Союзу німці йдуть війною проти Радянського Союзу не як нарід проти народів, а як світогляд проти світогляду, вдягаючи на себе тогу визволювачів від комунізму. Поневолені народи, а найперше українці, повірили в німецьку чесність і пішли проти спільного ворога — Москви. Та як німці зламали перший опір Союзу — ганебно обдурили ці народи, виявивши грабіжницьке обличчя, терором хотіли фізично винищити все, що могло б стати їм на заваді до загарбання чужонаціональних земель. Що цей плян зазнав поразки, це не заслуга більшовиків, але високої національної свідомости даних народів. Про це ви, панове, не хочете знати й чути, та стараєтеся справжню причину закрити тим, що виговорюєте, скільки хто з ваших генералів украв чужого добра, і не усвідомлюєте собі, як глибоко ще сидите в багні нацистівської науки.

На ці мої слова відповів з обуренням полковник гестапо Бірманн:

— Чому Ви, пане Феркуняк, не зголосилися як прокурор до Нюрнбергу? Ви безумовно не належете тут до нас!

— Так, — відповів я, — Ви маєте повну рацію, що я тут між вами непричасний, але за свої помилки треба покутувати.

Від того часу мене обминали й мало до мене відзивалися.

Після дозволу писати листи (один лист і одна картка на тиждень) нав'язав я зв'язок із Українською Санітарно-Харитативною Службою в Мюнхені, із відділом пані Марії Шафранської, що опікувалася полоненими, як мати своїми дітьми. Коли якась українська організація заслужила на признання за свою працю на еміграції, то УСХС за допомогу полоненим повинна стояти на першому місці.

Від того часу моє життя в полоні ґрунтовно змінилося з морального й харчово-фізичного погляду. Почали відзиватися рідні й знайомі. Правда, не всі посилки, що мені українці висилали, я одержував. Німці з управи табору забирали, а в пакунок вкладали картки з написом: «Американські харчі, консерви й речі сконфісковано на американське зарядження».

Повідомлені мої добродії про це стали висилати харчі німецької продукції. Так проходив день за днем. 24-го червня 1946 року перевезено мене разом з іншими старшинами до концентраційного табору в Дахаві. Тут стан мого здоров'я погіршився так, що я мусив піти на операцію лівої нирки, щоб усунути ґранатний відламок з боїв під Бродами.

14-го липня 1946 року звільнено мене з полону й переведено на стан цивільно-інтернованого. 17-го липня 1946 року я пройшов операцію в Дахаві. Завдяки знайомим лікарям із військової служби, хірургові Кюсслерові та інтерністові Райнріхтсові, моє здоров'я покращало.

30 серпня 1946 року мене з лічниці звільнено й приділено до полку виздоровців.

Тут я зустрівся з елітою націонал-соціалізму: від міністра до возного, від стрільця до генерала. Між цим збором я мав нагоду приглянутися їхній моральній вартості й порівняти з попередніми спостереженнями, які я здобув як емігрант, проживаючи в Берліні після Першої світової війни серед німецької робітничої класи.

Високорозвинений культурний рівень, техніка, винаходи тощо давали підставу думати, що німецьке робітництво як складова частина суспільства з високою культурою, моральністю, характером, товариським співжиттям, доброзичливістю та іншими загальнолюдськими прикметами набагато перевищує робітничий стан інших народів. Тим часом я мав нагоду особисто переконатися, що німецький робітник жодною з вищенаведених прикмет не може заімпонувати робітникам інших народів, з якими доводилося мені перебувати та працювати, будуючи доми, шляхи, тунелі тощо. Також на фабриках робітники інших народів не лишалися позаду. Вони скоро опановували технічні вимоги при праці з токарнями, станками та монтажами. Правда, що німецький робітник працюватий та більше вимогливий від слов'янського робітника. Шлунок німецького робітника є мірою його характеру та моральної вартості. Політично мало вироблений, нескристалізований критичний погляд легко сприймає ідеологічний напрямок, який обіцяє покращання його дотеперішньої ситуації. Він

іде сліпо в бій, коли вдасться переконати його, що намічений шлях веде до кращої долі та добробуту. Комуністом з переконання він не є. Часом схиляється тільки в цей нурт тому, що сподівається легкої наживи. Переможений, перемінюється в плазуна. Демократом бути не може тому, що опановує його ненависть до того, що не німецьке. Заздрісний за тих, хто має більше, як він.

Націонал-соціалізм сприйняв без жодного спротиву, бо проголошені засади відповідали його інстинктам. Антисемітизм дуже глибоко закорінений в його душі. Він базується не на релігійних чи расових засадах, але на матеріяльних користях, які випливають з винищення народу та загарбання його добра.

З тими людьми, що я в Дахаві жив, було дуже тяжко провадити дискусію чи доказувати їм їхнє помилкове розуміння певних справ.

Скрізь на курсах чи лекціях, а також таборових доповідях, що велися на різні теми, німці старалися доказати вищість своєї культури та раси, а через те право до кращого життя від інших народів. У такій атмосфері прожив я до 18-го грудня 1946 року і разом з ними переходжу до німецького табору цивільноінтернованих в Гаммельбургу.

НІМЕЦЬКИЙ ТАБІР ІНТЕРНОВАНИХ

Гаммельбург, містечко, яке має 3—4 тисячі жителів, розташоване на північно-західному кордоні Баварії. П'ять кілометрів від Гаммельбургу, в казармах колишнього вишкільного табору вермахту створено табір інтернованих німців, членів гітлерівського руху, немовчистилище, де інтерновані очікували судових рішень («Шпрухкаммер»). Тут перебувало майже 6000 людей різних прошарків і груп. Тут довідуюся, що всі, кого перевезено в цей табір, або німецькі громадяни, або так звані «Фольксдойчери» та що це табір виключно для тих, хто підходить під нововиданий денацифікаційний закон.

Питаюся, чому мене перевезено сюди, бо я не був німецьким громадянином, ні «Фольксдойчером». Прошу про в'яснення цієї справи й у відповідь отримую:

— З уваги на те, що Ви, — каже комендант табору, — жили в дні 1-го листопада 1939 року як бездержавний емігрант у Берліні, а в слідстві Вас не можна було зачислити ані до УССР, ані до Польщі, пораховано Вас як «німця» й передано сюди, то муситимете стати перед суд як нацист.

Протести й доказування не приносили жодних позитивних результатів.

БОРОТЬБА ЗА ЗВІЛЬНЕННЯ

Змагатися людині за звільнення тоді, як її особиста воля обмежена, позбавлена всіх гідностей людини та навіть її власне ім'я замінене черговим номером, і то в обставинах, коли влада, якій передано рішати долю даної особи, боїться своєї власної тіні, — справа дуже важка. Найкраще тут з'ясує мова самих документів.

26-го січня 1947 року я отримав від УСХС листа по-німецькому такого змісту:

«Дорогий пане Феркуняк! Із Вашої поштівки довідуємося, що Ви ще далі в американському полоні. Повідомляємо Вас, що військова частина, в якій Ви служили, була визнана в 2-й половині грудня 1946 року Легіоном і її члени передані для звільнення. Група наших старшин, що перебували в таборі Дармштааті, були ще 10-го січня 1947 року звільнені. Просимо покликатися на оце повідомлення, поробити заходи, контактуючись зі своєю зверхньою владою. Одночасно подаємо Вашу теперішню адресу адвокатові п. д-ві С. Витвицькому. Маємо надію, що незабаром зможемо побачитися. З вітаннями Марія Шафранська, референтка відділу опіки над полоненими».

Після того повідомлення вношу 28-го січня 1947 року прохання звільнити мене:

«До СіАйСі» (С.І.С.) через відділ правних порад при таборі інтернованих у Гаммельбургу. — Я, Дмитро Феркуняк, народжений 22.11.1889 р. у Косові, Західній Україні, греко-католик, українець, бездержавний, прошу звільнити мене з табору інтернованих. Як громадянин Австро-Угорської монархії я служив від 10.10.1909 року в цісарсько-королівській армії. Після проголошення Української Народної Республіки дня 01.11.1918 року я як українець автоматично був переведений у лави Української армії. Після програної визвольної боротьби і приєднання західноукраїнських земель до Польщі я виїхав до Німеччини, де проживав до 8 березня 1942 року. В Німеччині жив як бездержавний, без громадянських прав і не належав до жодної німецької політичної партії. В березні 1942 року я виїхав до своєї родинної місцевости Косова. Під час творення української стрілецької дивізії «Галичина», що її пізніше презвано на 14-ту гренадирську дивізію, мене як колишнього старшину покликано перед набірну комісію, визнано здібним до військової служби і 17 липня 1943 року покликано до активної служби. 1 листопада 1943 року призначено мені ступінь поручника. В Дивізії я не мав права називати себе есесівським старшиною й носити есесівські відзнаки.

Згідно з доданим відписом мою частину визнано Легіоном і переведено для звільнення. Тож прошу звільнити мене з табору інтернованих. Дмитро Феркуняк, г. 6072483».

Я думав, що відділ правних порад у провіді з д-ром Бегром (Bähr) докладе старань для позитивного вирішення мого прохання. Але д-р Бегр постійно запевнював мене, що, мовляв, справа моєї заяви незабаром вирішиться позитивно, але тримає її три місяці в кишені і 28 квітня 1947 року звертає її мені неполагоджено. Побачивши, що поладнання мого прохання з 28 січня 1947 року тягнеться в безконечність, звертаюся в половині березня до свого давнього, ще з австрійських часів знайомого Василя Червінського, з яким переписувався й отримував декілька разів харчову допомогу. Прошу його зайти до д-ра С. Витвицького й запитати, чи він поробив якісь заходи щодо мого звільнення, покликуючись на повідомлення від УСХС, яка йому передала мою адресу. За декілька днів Червінський

мене повідомляє, що д-р Витвицький за інтервенцію в моїй справі зажадав від нього 500 райхсмарок: їх він йому переслав, прохаючи докласти потрібних старань. Не чекаючи інтервенції, добиваюся особистого побачення з прокурором паном Шубертом при денацифікаційному суді і представляю йому 14 квітня 1947 року особисто заяву такого змісту:

«Письмом УСХС з 26 січня 1947 року мене повідомлено, що мою військову частину (14-ту гренадирську дивізію), де я служив, визнано Легіоном і подано для звільнення. На моє прохання з 28 січня 1947 року правних порад донині не маю жодної відповіді. З огляду на це, що я не є німецьким громадянином, ані так званим «Фольксдойчером», а моя частина стала названа Легіоном, я не підлягаю ні під закон протинацистівський, ані під приписи автоматичного арешту. Тож мені не ясно, чому я як бездержавний українець перебуваю в німецькому таборі інтернованих, хоч я ніколи нацистом не був. Прошу звільнити мене з табору інтернованих.

Д. Феркуняк»

Копію цього прохання пересилаю 17 квітня 1947 року до американського військового уряду в Мюнхені. Дня 19 травня 1947 року предкладаю прохання перенести мене до табору чужинців. 19 травня 1947 року мене відвідав д-р С. Витвицький (після 2-х місяців, відколи одержав 500 марок).

25 травня 1947 року покликав мене шеф СіАйСі Самуель Е. Асаф і сказав таке:

— Якщо Ви згодні від'їхати до свого рідного міста, то ми Вас можемо якстій звільнити й передати радянській владі. Але якщо хочете жити в Німеччині, то мусите так, як німець, пройти через так зване денацифікаційне судове рішення, бо в Німеччині мають право жити тільки німці. Я докладу всіх старань, щоб Ваша справа скоро прийшла у денацифікаційний суд.

Я відповів:

1. Як довго моя родинна місцевість знаходиться під владою советів, я туди з політичних причин їхати не можу.

2. Я ніколи німцем не був, а належності до свого народу, навіть тепер, як він знаходиться в такому стані, зрікатися не думаю.

Після цієї заяви знову зачинилися за мною ворота з колючого дроту. 31 травня 1947 року пишу до д-ра С. Витвицького порученого листа, в якому інформую його про зміст заяви шефа СіАйСі Самуеля Е. Асафа. Мій лист до д-ра С. Витвицького залишився без відповіді.

Дня 8 червня 1947 року покликав мене на переслухання заступник прокурора пан Пруче. Перед ним я склав таку ж саму заяву, що й перед шефом СіАйСі паном Самуельом Е. Асафом, додаючи, що моя Дивізія ще перед капітуляцією була виключена із формацій СС.

Пруче вислухав моєї заяви, сказав:

— Тоді не знаю, як маю обґрунтувати акт оскарження проти Вас. Постарайтеся про посвідку, що Дивізія, в якій Ви служили, справді перед капітуляцією була виключена з формацій СС та що Ви були покликані до війська як колишній старшина Австрійської чи Української армій.

Зараз на другий день я написав до голови Центрального Представництва Української Еміграції в Німеччині (ЦПУЕН) прохання виставити таку посвідку.

Минають тижні, а відповіді нема. Прошена посвідка також не приходить. Пишу до д-ра С. Витвицького, але він не вважав за свіі обов'язок відписати.

Тоді знову пишу до шефа СіАйСі пана Самуеля Е. Асафа, пригадуючи йому, що справа мого звільнення ще далі не полагоджена, а копію цього прохання висилаю до свого друга Червінського з проханням подати це до відома д-ві Витвицькому. Зміст листа до Червінського звучав:

«Дорогий друже Василю! В залученні пересилаю копію мого знову проведеного прохання про звільнення і прошу: перешли його до д-ра Витвицького. До нього писав уже два листи, але жодної відповіді не одержав. Тому прошу тебе: перешли Ти до нього. Може, тобі дасть якусь відповідь. Так само не одержав до того часу жодної відповіді від голови ЦПУЕН. Не знаю, чи вони вислали мені

прошену посвідку, а та десь пропала, чи такими справами не мають охоти займатися. Знаєш, друже, сидючи тут, помаленьку можна здуріти, подумавши, яку вартість має людина за тими колючими дротами. Правда, дякуючи УСХС, я не голодую, але чи може золота клітка задоволити її мешканця? Я тілесно здоровий, але душевний стан дає багато до бажання, та годі, треба видержати. Здоровлю щиро. Дмитро».

В міжчасі, 30 червня 1947 року, оголошено розпорядження баварського міністерства, що всі інтерновані, які не підпадають під Нюрнберзький засуд, можуть бути з табору інтернованих звільнені. А що моя Дивізія визнана як український Леґіон і тим самим під Нюрнберзький засуд не підходила, мав право на звільнення. Та тут треба предложити посвідку, про яку я просив голову ЦПУЕН і котра не тільки що не прийшла, але й жодної відповіді від голови не одержав.

Дня 7 липня 1947 року одержав я листа від УСХС з прошеною у голови ЦПУЕН посвідкою, підписаною майором Макарушкою та поручником Ортинським, які ствердили, що дійсно Дивізія «Галичина», в якій я цілий час, то є від 17 липня 1943 року до 8 травня 1945 року, служив, на підставі договору між німецьким урядом та Українським Національним Комітетом з дня 14 квітня 1945 року була виключена з формацій СС та що я до Дивізії був покликаний як бувший австрійський старшина.

На підставі цієї посвідки мене звільнено з табору інтернованих дня 24 липня 1947 року. Зазначую, що тільки завдяки цій посвідці я знову міг побачити світ з другої сторони колючих дротів.

Як бездомний, я 25 липня 1947 року приїхав до Мюнхену і зголосився до УСХС, де зустрів Марію Шафранську, референтку опіки над полоненими, і де одержав першу грошову поміч, харчові картки та нічліг. Бачучи, що я вбраний ще в старий військовий однострій, пан д-р Макарушка написав листа до начальника суспільної опіки при українському комітеті в Мюнхені пана Утриска (чи Опришка — точного прізвища не пригадую) з проханням видати мені убрання з речей, які прийшли з Америки.

Перший раз Утриско, коли я прийшов до нього по речі, вилаяв мене, кажучи, що він ще не знає, що прийшло з Америки, та казав прийти за чотири дні. Було це 25 липня 1947 року.

Дня 30 липня 1947 року зустріла мене пані Гардецька та ми разом пішли до пана Утриска. Та й тим разом він накричав на мене, кажучи, що він не має часу займатися такими справами, та вийшов з кімнати, лишаючи мене, як дурня, без жодної конкретної відповіді.

Дня 8 серпня 1947 року обставини примусили мене ще раз відвідати пана Утриска. Тим разом виставив мені картку на один плащ, одну блюзу, одну камізелку й одну сорочку. Радий, що буду мати в що вбратися, пішов я до магазину підібрати ті речі. Та моя радість була заскора. З речей, які там були, я не міг вибрати ні одної цілої. Все було понищене та подерте. Чи такі речі прислали наші брати з Америки, чи пану Утрискові їх уже тут так знищили, залишається тайною, бо як би там не було, та з американських дарів потрібуючі користають якнайменше.

Ось так почав я другий період бездомного скитального життя. Після Першої світової війни я чекав двадцять років, щоб побачити свою рідну землю, пожити на ній один рік і піти знову в бій за волю любої Батьківщини.

Чи шлях, яким я досі йшов у визвольній боротьбі, був правильний, нехай оцінять ті, хто цей шлях указували.

Чи Всемогутній Бог дозволить мені ще побачити рідну землю, це Його воля. Не трачу ні на хвилину надії, що ще доживу цієї радісної хвилини побачити вільну незалежну соборну Українську державу та що буду могли положити свої кості на рідній землі, в боротьбі за волю якої віддав я більшу частину свого життя.

ВІД АВТОРА

Ця правдива історія мого життя присвячена тобі, молоде моєї любій Україні. Я не був генералом, ані дипломатом, і не письменником. Я один із незнаних вояків, котрий жив через дві світові війни та брав активну участь в обох цих війнах, воюючи за визволення України. Після Першої світової війни, по упадку незалежної України, пішов я у сам для себе створений екзил, де більше половини свого життя брав активну участь у політичних змаганнях за визволення нашої поневоленої України. Був цей шлях правильний чи ні — не мені судити. Таке питання слід ставити тим, котрі вказували нам цей шлях чи самі провадили нас ним.

На закінчення хочу скласти щирю подяку УСХСлужбі та її клітинам, а зокрема референтці відділу опіки над полоненими пані Марії Шафранській за її справді материнську опіку над полоненими, пані Іванні Вовк, яка в часі моєї недуги взяла мене під свою опіку, пересилаючи харчі і пресу, своєму дорогому товаришеві ще з австрійських часів — Василеві Червінському за несення допомоги харчами та дружнім словом, відвідини в таборі інтернованих та фінансову допомогу (500 нм, заплачених д-ві С. Витвицькому), братові Михайлові Феркунякові, панові Тришові, пані Гардецькій, пані Пелягії Добровольській і всім, хто словом чи ділом старалися полегшити мої дні за колючими дротами.

Рівночасно складаю щирю подяку пану майорові Макарушці і пану поручникові д-ві Ортинському за підписання посвідки, без якої я не мав би змоги вийти на волю.

Дмитро Феркуняк

Початок процесії похорону Д. Феркуняка

Спереду несуть вінок від ген. П. Шандрука

Отець-шамбелян Богдан Смик (зліва)

Перші йдуть за домовиною зліва: перший невідомий,
друга — дружина племінника Марія Феркуняк,
полковник Володимир Банах

У поході дивізійники

Домовину з Д. Феркуняком тягли три пари коней

Домовину несуть дивізійники

На цвинтарі біля домовини зліва:
перший невідомий, дружина
племінника Марія Феркуняк,
полковник Володимир Банах,
дивізійник

Дружина племінника
Д. Феркуняка, Марія Феркуняк,
відходить від гробу

Домовина сотника Дмитра Феркуняка (нар. 22.11.1889 р. у Косові).
Похорон 27 липня 1948 року на цвинтарі у Міттенвальді,
Баварія, Німеччина

ЗМІСТ

Від упорядника	5
Творення стрілецької Дивізії «Галичина»	6
Вербункова акція	7
Військова набірна комісія	8
Покликання до чинної служби і прощання у Львові	9
Чотирнадцять днів у Брні	11
Чотири тижні в таборі Гайделягер	13
Старшинська школа в Лешанах	15
Командний склад Дивізії	18
Перші Різдвяні свята в Дивізії	27
Моя подорож до Східної Галичини	29
Роман Крохмалюк «Заграва на сході» (с. 218—220)	31
Перенесення Дивізії до Нойгаммеру	33
Моя подорож у Словаччину, Мадярщину та Покуття	34
Роман Крохмалюк «Заграва на сході» (с. 231—233)	39
Покликання до губернатора у Львові	42
Бої під Бродами	43
Дорога в невідоме	49
В Нойгаммері	54
На Словаччині	56
Перемарш Дивізії зі Словаччини в Югославію	57
Полон	58
Німецький табір інтернованих	75
Боротьба за звільнення	76
Від автора	82

Дмитро ФЕРКУНЯК

**СПОМИНИ З ЖИТТЯ
В ДИВІЗІЇ «ГАЛИЧИНА»
І В ПОЛОНІ 1943—1947**

Впорядкування *Романа Колісника*
Мовна літературна редакція проф. *Олексія Горбача*
Комп'ютерний набір *Ярослава Гнатківа*
Верстка *Ірини Шумади*
Коректура *Алли Журави, Лідії Левицької*

Підписано до друку 22.10.2003. Формат 60x84/16.
Гарнітура «SchoolBook». Умовн. друк. арк. 4,88.

Феркуняк Д.

Спомини з життя в Дивізії «Галичина» і в полоні 1943—1947. —
Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2003. — 84 с. + 6 с. іл.

ISBN 966-668-038-6